

Explaining the Unsuccessful Agency of the Qizilbash in the Power Relations of Shah Safi's Reign

Ali Mahmoudi ¹ | Ali Bahranipour ² | Ali Ghasemi ³ | Saeid Mousavi Siany ⁴

1. Ph.D. Candidate, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

E-mail: ali.mahmoudi.history@gmail.com

2. Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

E-mail: bahranipour@hotmail.com

3. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: a.ghasemi@scu.ac.ir

4. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

E-mail: saeid.mousavi.siany@scu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: 26 Jan 2025 Revised: 27 April 2025 Accepted: 19 June 2025 Published online: 16 Dec 2025</p> <p>Keywords: <i>Qizilbash;</i> <i>Shah Safi;</i> <i>logic of situation;</i> <i>power relations;</i> <i>unintended consequences of action</i></p>	<p><i>The power-oriented inclinations of the Qizilbash prompted Shah Abbas I to establish a balance of power between them and other social groups. The continuation of this policy under Shah Safi, along with his efforts to reproduce it, led to the failure of Qizilbash attempts to restore their former political influence. Considering the decisive role of these power relations in shaping the political trajectory of the Qizilbash, this study seeks to answer the following question: Why did their efforts to regain power during the reign of Shah Safi end unsuccessfully? The conceptual framework employed here is the "logic of situation," which requires reconstructing the historical context, examining the actors' perceptions and available instruments, and assessing the outcomes of their actions. Based on this approach, the Qizilbash displayed three types of responses to the reforms of Shah Abbas that had weakened their political and military standing at the outset of Shah Safi's rule. Some groups initially sought to dominate the state while simultaneously competing with one another; their misreading of the existing power relations, however, forced them into defensive stances and reluctant adaptation. Zeynal Khan Shamlu adopted a temporary and authoritarian opportunism that ultimately resulted in his death. Finally, another segment of the Qizilbash, despite undertaking ineffective actions, was compelled to accommodate the new circumstances and accept the authority of the shah. The evidence suggests that misinterpretation of the emerging power structure, ambiguous objectives, and limitations in their instruments of agency contributed to the failure of these efforts.</i></p>

Cite this article: Mahmoudi, Ali, Bahranipour, Ali, Ghasemi, Ali & Mousavi Siany, Saeid. (2025). Explaining the Unsuccessful Agency of the Qizilbash in the Power Relations of Shah Safi's Reign. *Iranian Civilization Research*, 7 (2), 171-193

© The Author(s).

DOI: 10.22103/JIC.2026.26253.1485

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

1. Introduction

With the emergence of the Safavid movement and its gradual expansion into Anatolia and Syria, Turkic tribes in these regions joined the Safavid order. Demonstrating remarkable military and organizational capabilities, they played a decisive role in the establishment of the Safavid state. Known collectively as the Qizilbash, they were instrumental in consolidating Safavid authority, countering external threats, and quelling internal rebellions. Within a short period, they became the central pillar of Safavid political power. In return for their service, the Qizilbash were granted important territories as *tīyūl* holdings and were appointed to key military and administrative offices, functioning as principal actors in political and military developments. Consequently, most scholars of Safavid history recognize the Qizilbash as the most influential social force in the political dynamics of the dynasty's formative and consolidation period. However, the influential role of the Qizilbash in the power structure and political decision making did not last long. Shortly after the rise and stabilization of Safavid political authority, their growing ambitions led to internal conflicts among themselves and with the shah. This situation reached its peak in the political developments from the reign of Shah Ismail to the accession of Shah Abbas I. It is evident that the continuation of such conditions was unacceptable to the Safavid rulers, who thus sought to curtail Qizilbash power and limit their role in political affairs. This objective was fully realized with the rise and consolidation of Shah Abbas I. Through a series of effective measures, he succeeded in diminishing Qizilbash authority to the extent that they no longer constituted the central pillar of the state, becoming instead a social group whose influence did not surpass that of other actors within the Safavid power structure. The strong authority and administrative control exercised by Shah Abbas prevented the Qizilbash from taking any meaningful action to regain their former power during his reign. Nevertheless, the death of Shah Abbas in 1038 AH and the accession of his inexperienced successor, Shah Safi, provided the Qizilbash with an opportunity to attempt a restoration of their lost political influence. They thus reemerged as significant players in Safavid political affairs. Naturally, these attempts posed serious challenges to the Safavid state. Given the importance of these efforts in reshaping and transforming political order after Shah Abbas, this study seeks to reexamine the strategies and consequences of Qizilbash action and to answer the question of why their attempts to recover their power during Shah Safi's reign ultimately failed .

2. Approach and Methodology

This study adopts Karl Popper's methodological framework known as the "logic of the situation." According to this approach, the decisive factor in the emergence of social phenomena is not social wholes such as institutions and organizations, but rather individuals who possess agency within the social world. Popper's outlook is thus individualist, in contrast to holistic interpretations, yet remains distinct from psychologism. To explain social phenomena, historical actors must be situated within their temporal and spatial contexts, and their aims and motivations evaluated objectively in relation to the conditions surrounding them. The first step, therefore, is to reconstruct the circumstances that shaped their environment; then, by identifying the problems that arose from these circumstances in the minds of historical agents, one may infer the goals and motivations

English Extended Abstract

that informed their actions. Popper emphasizes that collective phenomena must be understood as the outcome of the actions, reactions, hopes, aims, and ideas of individuals, as well as the traditions they themselves created.

Applying this methodological approach requires outlining the historical background and power relations that produced Qizilbash discontent with the Safavid state, part of which was sketched in the introduction. The next step is to reconstruct the active agency of the Qizilbash during Shah Safi's reign in light of their own interpretation of the historical conditions they faced. Finally, the study examines the unintended consequences of their actions by demonstrating the incompatibility between their perception of the political situation and the actual configuration of power.

3. Discussion

Shah Abbas's reforms in the Safavid power structure generated discontent among Qizilbash leaders, yet his absolute authority and extensive control over state affairs prevented them from making effective moves to regain their former influence. Upon his death, however, the accession of the relatively inexperienced Shah Safi produced the impression among the Qizilbash that a favorable opportunity had emerged for renewed political activism and the restoration of their influence. Convinced by this assessment, they sought to play an active role in the political affairs of Shah Safi's reign and to reclaim their former position within the state. Although they initially contemplated placing a child of the Safavid family on the throne, they ultimately accepted Shah Safi's rule on the assumption that his youth and inexperience would render him politically malleable. The Qizilbash leadership, including figures such as Zeynal Khan Shamlu, Taleb Khan Ardubadi, Oghurlu Khan, and Isa Khan Sheykhavand, forged alliances and attempted to advance their political and economic ambitions. Their active intervention in state affairs, however, produced outcomes that diverged significantly from their initial expectations. One key factor overlooked by the Qizilbash was Shah Safi's determination to continue the centralizing policies of Shah Abbas. Another was his firm support for the Caucasian military and social elements, especially the Georgians, whose rising influence undermined Qizilbash efforts to expand their political power. Additionally, the period of peace that followed the Treaty of Zuhab in 1049 AH reduced the state's reliance on Qizilbash warriors, further weakening their position. Finally, internal rivalries among Qizilbash factions, which originated in their earlier conflicts during the rise of the Safavid movement, also played a significant role in the failure of their strategies

4. Conclusion

Overall, the reign of Shah Safi represents a confrontation between two competing logics of power: the tribal logic of the Qizilbash and the state-centered logic of the Safavid monarchy. Within the framework of the logic of the situation, Qizilbash failure must be understood as the product of a fundamental mismatch between their rational assessment of the situation and the transformed structure of political power. Although they pursued coercive, defensive, and adaptive strategies in response to the new order, they were ultimately unsuccessful in realizing their political aspirations. Their failure stemmed not from individual weakness but from an inability to grasp the altered logic of authority. The discrepancy between their perception of their historical position and the realities of Safavid

English Extended Abstract

power led to their political decline. In the end, they were compelled to shift from a tribal rationality grounded in lineage loyalty to a rationality based on political survival and obedience. This transition contributed significantly to the completion of Safavid state formation. Thus, the reign of Shah Safi marks a turning point in the erosion of tribal logic within Safavid political culture. The consequences included transformations in the economic and social structure of the state, the decline of mamalik landholding in favor of khāssa domains, the increased influence of Caucasian elements in the political order, and the further weakening of the legitimizing concept of the shah as the Perfect Guide

تبیین کنش‌گری نافرجام قزلباشان در مناسبات قدرت دوره‌ی شاه‌صفی

علی محمودی^۱ | علی بحرانی پور^۲ | علی قاسمی^۳ | سعید موسوی سیانی^۴

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: ali.mahmoudi.history@gmail.com

۲. استاد، گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: bahranipour@hotmail.com

۳. نویسنده مسئول، استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: a.ghasemi@scu.ac.ir

۴. استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: saeid.mousavi.siany@scu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۱۶</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: قزلباشان، شاه‌صفی، منطق موقعیت، مناسبات قدرت، پیامدهای ناخواسته‌ی کنش</p>	<p>تمایلات قدرت‌طلبانه‌ی قزلباشان، شاه‌عباس یکم را بر آن داشت تا میان آن‌ها و سایر نیروهای اجتماعی موازنه‌ی قدرت برقرار سازد. تداوم این وضعیت در زمان شاه‌صفی و برنامه‌ی او برای بازتولید این سیاست، تلاش قزلباشان برای بازایی نفوذ و قدرت سیاسی را با شکست مواجه ساخت. با توجه به نقشی که این مناسبات قدرت در تقدیر سیاسی قزلباشان داشت، نگارندگان درصدد پاسخ بدین پرسش برآمدند که، چرا کنش‌گری آن‌ها برای بازایی قدرت در دوره شاه‌صفی، به شکست انجامید؟ «منطق موقعیت»، چارچوب مفهومی است که جهت پاسخ بدین پرسش، به کار گرفته شده است. کاربست این رهیافت مستلزم بازسازی وضعیت تاریخی، فهم و ابزارهای عاملان و پیامدهای کنش است. بر این اساس، قزلباشان در پاسخ به اصلاحات شاه‌عباس، که موجب تضعیف موقعیت سیاسی و نظامی‌شان در آغاز حکومت شاه‌صفی شده بود، سه گونه واکنش از خود نشان دادند: واکنش‌های آغازین گروهی از آن‌ها که مبتنی بر استیلاگری بر دولت و در عین حال رقابت با یکدیگر بود که به علت عدم ارزیابی صحیح از مناسبات قدرت، به دفاع و تطبیق اجباری با شرایط موجود انجامید. زینل‌خان شاملو نیز فرصت‌طلبی مقطعی و اقتدارگرایانه را در پیش گرفت که منجر به به قتلش شد. سرانجام، گروه دیگر از قزلباشان نیز به‌رغم انجام کنش‌های نافرجام، مجبور به سازگاری با شرایط و پذیرش اقتدار شاه شدند. به‌نظر می‌رسد، عدم درک صحیح از ساختار جدید قدرت، اهداف نامشخص و محدودیت ابزارهای کنش‌گری، منجر به شکست این تلاش‌ها شده است.</p>

استاد: محمودی، علی؛ بحرانی‌پور، علی؛ قاسمی، علی؛ موسوی سیانی، سعید (۱۴۰۵). تبیین کنش‌گری نافرجام قزلباشان در مناسبات قدرت دوره‌ی شاه‌صفی؛ پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷(۲)، ۱۷۱-۱۹۳.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2026.26253.1485

بیان مسأله

قبایل قزلباش نقش مهمی در تأسیس و تثبیت قدرت خاندان صفویه ایفا کردند. آن‌ها با خنثی‌سازی تهدیدات بیرونی و سرکوب رقبای داخلی، در بنیان‌گذاری و بازتولید حاکمیت سیاسی صفویه مدد رسانند؛ آنچنان‌که در زمانی کوتاه، به رکن اصلی و پایه‌ی قدرتمند حکومت تبدیل شدند. از این‌رو، ضمن برعهده‌گرفتن مناصب مهم حکومتی و نظامی، به‌عنوان بازیگر اصلی در تحولات نظامی و سیاسی، به ایفای نقش پرداختند. با وجود این، نقش موثر و فعال‌شان در ساختار قدرت و تصمیم‌سازی‌های سیاسی چندان نماینده؛ چراکه اندکی پس از برآمدن و تثبیت حاکمیت سیاسی صفویه، قدرت‌طلبی روزافزون آنان، به اختلافات درونی‌شان با یکدیگر و با شخص شاه انجامید. این کشمکش بر سر قدرت در حد فاصل سلطنت شاه‌اسماعیل تا روی کار آمدن شاه‌عباس اول به اوج رسید. پرواضح است که تداوم این وضعیت، خوش‌آیند شاهان صفوی و به‌ویژه شاه‌عباس اول نبود.

شاه‌عباس در شرایطی به قدرت رسید که شاهد توطئه‌های مختلف قزلباشان بر ضد خود و خانواده‌اش بود. با این همه، در آغاز، کاری زیادی از دستش بر نمی‌آمد؛ زیرا قزلباشان به رهبری مرشدقلی‌خان استاجلو «بر مسند و کالت و دارائی مملکت تکیه زده لوای استیلا و استقلال» برافراخته بودند (افوخته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۲۸۵). با وجود این، رخداد‌های سال‌های نخست پادشاهی‌اش، او را نسبت به سران قزلباش سخت بی‌اعتماد کرده بود (سیوری، ۱۳۸۵: ۷۵). از این‌رو، پس از تثبیت موقعیتش، بسیاری از امرای سرکش قزلباش را سرکوب کرد؛ چنان‌که قزوینی می‌نویسد: «اکثر امرای قزلباش را طریق خودسری پیش گرفته بودند و از غایت بی‌باکی و بی‌آزرمی در حرم‌سرای شاهی ریخته، والده ماجده‌اش را به حضور پدر بزرگوارش در زیر چادر و برقع و معجر کشته بودند، به تدریج به حکمت عملی از پای در آورد» (قزوینی، ۱۳۶۷: ۳۸).

از این تاریخ بود که شاه‌عباس حکومت استبدادی‌اش را آغاز کرد و «پیران خیره‌سر و سران طوائف را، که داعیه‌ی استقلال و خودرأئی داشتند»، نابود ساخت (فلسفی، ۱۳۴۷: ۱۴۶/۱-۱۴۷ و نک: سومر، ۱۳۷۹: ۱۷۹-۱۸۰). در واقع، هدف اصلی شاه‌عباس، افزایش قدرت پادشاه و ایجاد حکومتی متمرکزگرا بود؛ آنچنان‌که شاه به قزلباشان گفته بود: «شما ملازم این درگاهید اگر حرف دولتخانه به گوش شما رسد قاعده آن است که به ما عرض کنید که بهر چه فرمان ما صادر گردد به عمل آورید به خود سر در میانه قزلباش‌ها فتنه‌انگیختن و لشکرکشی نمودن موجب عصبان و طغیان است به ملاحظه‌ای که مبدا اندیشه دیگری نموده و سودای دیگری در سر داشته باشد دفع آنها بر مذمت همت دانسته، بجهه آنکه ملک جمعیت از هم پاشیده گردد.» (ترکمان، ۱۳۷۷، ج ۲: ۲۸۲-۲۸۳).

راهبرد دیگر شاه‌عباس برای کاهش قدرت قزلباش‌ها، ایجاد یک نیروی جدید نظامی بود که هم نظام دفاعی کشور را قوام بخشد و هم به‌طور مستقیم، تحت نظارتش باشد (ثواقب، ۱۳۹۱: ۵-۶). در این میان، سست‌شدن رابطه‌ی مرید و مرادی که ریشه‌اش به شکست چالدران و زیاده‌خواهی‌های قزلباشان باز می‌گشت نیز، مزید بر علت شد (متی، ۱۳۹۹: ۳۵-۴۰). در نتیجه، از میان نود و سه امیر کوچک و بزرگ سپاه جدید او، چهل و هشت امیر، فاقد منشاء ترکی بودند. این رقم، بیان‌گر تضعیف موقعیت امرای ترک و بنیان‌گذاری سازمان‌های جدید نظامی متشکل از چرکس‌ها، گرجیان و ارمنه بود (سومر، ۱۳۷۹: ۱۸۹). شاه‌عباس همچنین مناصب نظامی قزلباشان را محدود کرد و مقام‌های دیگری هم‌تراز با آن‌ها، ایجاد نمود. به‌عنوان نمونه، در برابر منصب قورچی‌باشی، قوللرآقاسی را ایجاد کرد؛ ابتدا آن را با قورچی‌باشی هم‌چشم نمود و به تدریج به شوکتش افزود. به‌گفته‌ی نصیری «بعد از منصب قورچی‌باشی‌گری، از او رفیع‌الشان‌تر امیری نیست» (نصیری، ۱۳۷۲: ۱۶). در همین راستا، دو منصب «وکیل» و «امیرالامیرایی» که در اختیار امرای قزلباش بود، رفته رفته از بین رفتند و به‌جای آن‌ها، مقامات جدیدی مانند قوللرآقاسی، تفنگچی‌آقاسی، توپچی‌باشی، ایشیک‌آقاسی‌باشی و سپهسالار به‌وجود

آمد (سیوری، ۱۳۸۵: ۸۹-۹۰؛ ۱۸۱-۱۸۲). این روند زمینه‌ساز نظارت همه‌جانبه‌تر پادشاه صفوی بر منابع قدرت شد. قولرها به رکن اصلی سیاست موفق شاه در ایجاد نوعی حکومت متمرکز و مهار قدرت قبایل و عشایر، تبدیل شدند. کاهش قدرت اقتصادی قزلباشان، از دیگر راهبردهای شاه‌عباش برای تضعیف موقعیت سیاسی‌شان بود. نقش قزلباشان در بنیان‌گذاری این دولت، شاهان صفوی را بر آن داشت تا اراضی پهناوری را به ایشان واگذارد (ثواقب و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۴-۲۵). این روند، درآمدهای دولت از این ولایات را کاهش می‌داد و شاه را در تأمین مواجب لشکر جدیدش، با کسری بودجه، مواجه می‌ساخت. بنابراین، ولایات در اختیار امرای قزلباش را گرفت و تحت اداره‌ی مستقیم ناظری از جانب خود قرار داد. اجرای این سیاست موجب کاهش نفوذ قزلباشان و تمرکز هرچه بیشتر منابع قدرت اقتصادی در دست شاه و توزیع قدرت سیاسی به‌نفع شاه صفوی گردید (نک: فومنی گیلانی، ۱۳۴۹: ۱۷۱-۱۷۲؛ سیوری، ۱۳۸۵: ۷۷-۷۸؛ میرجعفری و دیگران، ۱۳۸۵: ۴؛ رهبرین، ۲۵۳۷: ۲۰۲؛ صفت‌گل، ۱۳۹۷: ۷۸).

شاه‌عباس سیاست کاهش نفوذ قزلباشان را در ساختار امور اداری نیز، به‌کار گرفت. اگرچه تا پیش از شاه‌عباس، بسیاری از مناصب اداری و دیوانی در اختیار ایرانیان بود، اما با توجه به اینکه قزلباش‌ها صاحب قدرت برتر بودند، ایرانیان نفوذ و قدرتی چندانی نداشتند. شاه‌عباس، بسیاری از این مناصب را به ایرانیان و دیگر اقوام مانند چرکس‌ها، گرجی‌ها و ارمنه واگذار کرد و با حمایت‌های همه‌جانبه خود از آن‌ها، تسلط کامل خود بر امور اداری و دیوانی را تثبیت کرد. برآیند این اصلاحات، کاهش قدرت و نفوذ قزلباش‌ها در مشاغل مذکور بود (مینورسکی، ۱۳۶۸: ۲۶-۲۹). همچنین، ضمن پراکندن برخی قبایل قزلباش و ادغام تعدادی دیگر با هم، مناصب خالی امیران قزلباش را به سایر نیروهای اجتماعی واگذار کرد (تایپر، ۱۳۸۴: ۴۹).

پر واضح است که این سیاست شاه‌عباس در تضاد با منافع قزلباش‌ها بود. بنابراین، مترصد فرصتی بودند تا قدرت خود را بازیابی نمایند. پادشاهی شاه‌صفی همان بزنگاهی بود که می‌توانست زمینه‌ی بازیابی قدرت‌شان را فراهم نماید. از این‌رو، تمامی تلاش خود را برای بازیابی قدرت به‌کار گرفتند تا بار دیگر نقش موثری در مناسبات قدرت، ایفا نمایند. این تلاش‌ها، نه‌تنها مخاطرات بسیاری برای حاکمیت صفویان ایجاد کرد، بلکه پیامدهای غیرقابل‌انتظاری نیز در پی داشت. ناکامی قزلباش‌ها در تحقق آرزوی‌های سیاسی خود و کاهش بیش از پیش نفوذشان در ساختار قدرت، از مهم‌ترین نتایج ناخواسته‌ای بود که از دل کنشگری فعال آن‌ها، زاده شد. با توجه به اهمیت و تأثیری که این کوشش‌ها در بازتولید و تغییر نظم سیاسی پس از شاه‌عباس دارد، نگارندگان بر آن شدند تا ضمن بازاندیشی راهبردها و پیامد کنش‌های این نیروی اجتماعی، بدین پرسش پاسخ دهند که چرا تلاش قزلباشان برای بازیابی قدرت در دوره‌ی شاه‌صفی، به شکست انجامید؟ پاسخ بدین پرسش، تبیینی از منطق شکست کنش‌گری قزلباش‌ها در مناسبات قدرت این برهه از تاریخ صفویه را آشکار می‌سازد.

۲-۱- پیشینه پژوهش :

بازاندیشی منطق حاکم بر کنش‌های قزلباشان در دوره شاه‌صفی از آن دست موضوعاتی است که چندان محل توجه پژوهش‌گران قرار نگرفته است. با این حال، پژوهش‌هایی وجود دارد که به‌رغم تفاوتی که از حیث مسأله اصلی با مقاله حاضر دارند، به جنبه‌هایی از نقش قزلباشان در مناسبات سیاسی دوره‌ی شاه‌صفی اشاره کرده‌اند. برای نمونه، محمود مهمان‌نواز (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان « بررسی تحلیل رقابت گرجیان با ائتلاف ترکان و تاجیکان در دوره شاه‌صفی » به تحلیل رقابت میان نیروهای اجتماعی موثر در مناسبات قدرت عصر شاه‌صفی پرداخته و سعی کرده زمینه‌ها و نتایج این تنش‌ها و ائتلاف را توضیح دهد. مهمان‌نواز (۱۳۹۵) همچنین در مقاله دیگری با عنوان « نقش خاندان باگراتیان گرجستان در تثبیت قدرت شاه‌صفی » حمایت گرجیان از شاه‌صفی را با عنایت به منافع مشترک شاه‌صفی و گرجیان در حذف قزلباشان، تبیین کرده است. چنان‌که از این توضیحات برمی‌آید، مسأله محوری مهمان‌نواز در این دو مقاله، بازشناسی منطق کنش‌گری

فعال قزلباشان در عصر شاهصفی نیست، بلکه بررسی تأثیر مناسبات میان نیروهای اجتماعی در ساختار قدرت دولت صفویه بوده است. از سوی دیگر در مقاله حاضر تلاش می شود تا در پرتو «منطق موقعیت» تبیینی از چرایی شکست کنش‌های قزلباشان ارائه شود.

محسن بهرام‌نژاد (۱۳۹۱) نیز در پژوهشی با عنوان «تحلیلی بر یک فرمان از دوران شاهصفی» به تحلیل انگیزه‌ی گرجیان در حمایت از شاهصفی در برابر قزلباشان پرداخته است. او سعی نموده تا همچون مهمان‌نواز، پرتویی بر مناسبات میان نیروهای اجتماعی - سیاسی در عصر شاهصفی بیاندازد. از این‌رو، در مقاله‌ی او نیز توجهی به منطق حضور فعال قزلباشان در مناسبات قدرت و چرایی نافرجامی کنش‌های آنها نشده است.

جهانبخش ثواب (۱۳۹۱) نیز در مقاله‌ای با عنوان «سازمان سپاه و صاحب‌منصبان نظامی عصر شاهصفی» به بررسی سازمان سپاه و مناسبات نیروهای اجتماعی عصر شاهصفی، به‌ویژه گرجیان و قزلباشان پرداخته است، اما او نیز اعتنایی به زمینه‌ی تاریخی و منطق حاکم بر کنش‌گری قزلباشان و علل شکست آنها در بازیابی قدرت خود نداشته است. همو (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی علل و پیامدهای قتل امام‌قلی‌خان، حاکم فارس، در عصر شاهصفی (۱۰۴۲ هـ ق)» به بررسی سیاست شاهصفی در باب تغییر امرا و سرداران گرجی مشهور دوره‌ی شاه‌عباس مانند امام‌قلی‌خان و جایگزینی آنها با عناصر گرجی کم نام و نشان‌تر و پیامدهای این مسأله پرداخته است که از نظر مسأله و محتوای پژوهش با مقاله‌ی حاضر متمایز است. روی‌هم‌رفته مقاله‌ی حاضر، با عنایت به پیش‌کشیدن یک زاویه‌ی دید جدید، یعنی چارچوب مفهومی «منطق موقعیت» و همچنین تلاش برای تبیین علل کنش‌های نافرجام قزلباشان، از پژوهش‌های مزبور متمایز می‌شود.

۱-۳- روش تحقیق:

رهیافت مقاله جهت تبیین کنش‌های نافرجام قزلباشان، مدل «منطق موقعیت» است. پوپر این ابزار روش‌شناسانه را به‌عنوان مدلی تبیینی در علوم انسانی و اجتماعی، پیشنهاد کرد. «فقر تاریخی‌گری»، «اسطوره چارچوب» و «جامعه باز و دشمنان آن» مهمترین آثار پوپر هستند که سازوکارهای این مدل تبیینی در آن معرفی شده است. هدف پوپر از معرفی این مدل، تبیین افعال کارگزاران انسانی و شناسایی نتایج خواسته و ناخواسته‌ای است که از این کنش‌ها، به وجود می‌آید. پوپر تصریح می‌کند که، فهم عینی زندگی انسان «عبارت است از تحلیل موقعیت اجتماعی اشخاص فاعل. کافی است فعل را به مدد موقعیت، تبیین کنیم، بدون آنکه کوچک‌ترین کمکی از روان‌شناسی بگیریم. فهم عینی، تشخیص این امر است که، فعل به‌نحو عینی با آن موقعیت متناسب است» (پوپر، ۱۳۷۹: ۱۷۸). پوپر عامل موثر در وقوع پدیده‌های اجتماعی را نه کل‌های اجتماعی‌ای همچون نهادها و سازمان‌ها، بلکه انسان‌هایی می‌انگارد که، واجد سطحی از عاملیت در جهان اجتماعی هستند.

در واقع، پوپر رویکردی فردگرایانه در تبیین پدیده‌های تاریخی و اجتماعی دارد. او هرچند برخلاف کل‌گرایان، عاملیت را به رسمیت می‌شناسد، اما قائل به روان‌شناسی‌گرایی نیز نیست (پوپر، ۱۳۹۹: ۱۸۲-۱۹۵). از این‌رو تأکید می‌کند، نباید به‌هنگام تبیین پدیده‌های انسانی و تاریخی، به حالات روانی کارگزاران انسانی ارجاع داد، بلکه باید آن دسته از اهداف کارگزاران انسانی که با موقعیت و شرایط آنها پیوند خورده است را مدنظر قرار داد. تحقق این مهم مستلزم آن است که، عاملان تاریخی را در ظرف زمانی و مکانی خود قرار داد و اهداف و انگیزه‌های‌شان را در پرتو شرایطی که آنها را احاطه کرده است، ارزیابی عینی نمود (پایا، ۱۳۸۲: ۲۸۷-۲۸۹). به‌تعبیر پوپر، «ما باید بکوشیم همه‌ی پدیده‌های دسته‌جمعی را به‌عنوان نتیجه‌ی کنش‌ها و واکنش‌ها، امیدها و هدف‌ها و اندیشه‌های افراد بشر و همچنین نتیجه‌ی سنت‌هایی بدانیم که آدمیان آنها را آفریده‌اند» (پوپر، ۱۳۹۹: ۱۹۴).

در واقع ابتدا باید شرایطی که عاملان تاریخی را احاطه کرده را بازسازی کرد و توصیفی دقیق از محیط فیزیکی، اجتماعی و بحران‌هایی که عاملان تاریخی را احاطه کرده است، ارائه نمود. سپس می‌بایست فهم عاملان تاریخی از این موقعیت تاریخی را نیز تحلیل نمود؛ زیرا عاملان بر اساس فهمی که از شرایط تاریخی جامعه خود دارند، دست به کنش‌گری می‌زنند. البته هر آن امکان وجود دارد که، ارزیابی عاملان از موقعیت تاریخی خود، تناسبی با واقعیت‌های بالفعل شرایط تاریخی نداشته باشد. در نتیجه، پیامدهای ناخواسته‌ی کنش، برآیند همین عدم تناسب ارزیابی عاملان از واقعیت‌های بالفعل موقعیت تاریخی است.

منطق موقعیت همچون مدل تفهیمی، خود را به بازآفرینی فرآیندهای اندیشه‌ی عاملان تاریخی، محدود نمی‌کند، بلکه «بازسازی موقعیت‌ها و شرایطی که عامل اولیه به کلی از آن غافل بوده است را نیز امکان‌پذیر می‌سازد». از سوی دیگر، زمینه را برای بازشناسی نتایج ناخواسته و اراده نشده‌ی افعال عاملان تاریخی، فراهم می‌سازد. سرانجام اینکه به ما اجازه می‌دهد در تحلیل پدیده‌های تاریخی، نه تنها نقش افراد، بلکه نقش نهادها را نیز لحاظ کنیم. (پوپر، ۱۳۷۹: ۲۹۱). بر این اساس، پوپر بهترین قلمرو برای کاربست منطق موقعیت را تاریخ می‌داند؛ آنچنان که به روشنی، استدلال می‌نماید: «هرگاه مایل باشیم تاریخ را تبیین یا فهم کنیم، می‌باید به آن به مثابه تاریخ مسائل مربوط به موقعیت‌ها و شرایط نظر کنیم» (پوپر، ۱۳۷۹: ۳۲۳).

از این رو، کاربست منطق موقعیت، مستلزم ترسیم سیمایی از زمینه‌های تاریخی و مناسبات قدرت موثر در نارضایتی قزلباشان از دولت صفوی است؛ سیمایی که البته بخشی از آن را در مقدمه ترسیم کردیم. سپس می‌بایست، کنش‌گری فعال قزلباش‌ها در عصر شاه‌صفی را در پرتو برداشتی که آن‌ها از اقتضائات وضعیت تاریخی خود داشتند، بازآفرینی می‌شود. سرانجام، پیامدهای ناخواسته‌ی کنش‌های قزلباشان را با استناد به عدم سازگاری برداشت ایشان از موقعیت تاریخی با واقعیت‌های بالفعل مناسبات قدرت، تبیین خواهد شد.

۲- وضعیت مناسبات قدرت در آستانه‌ی پادشاهی شاه‌صفی

پوپر کاربست منطق موقعیت در تبیین پدیده‌های تاریخی را مستلزم «بازسازی شرایط حاکم بر مسأله که شخص عامل در آن درگیر شده و نشان دادن اینکه چرا و چگونه افعال او متضمن راه‌حلی برای حل این مسأله، آن‌گونه که او درک می‌کند» می‌داند. (پوپر، ۱۳۷۹: ۲۸۶-۲۸۷) بنابراین، هرچند کنش‌ها و واکنش‌های سیاسی عاملان، برآیند اهداف و عقلانیت خاص هر یک از آن‌ها است، اما این بدین معنا نیست که کنش‌ها و هدف‌گذاری‌های آن‌ها در خلاء اتفاق می‌افتد. در واقع، هر کنش تحت تأثیر یک موقعیت تاریخی و در پاسخ به عناصر مطلوب و نامطلوب این موقعیت‌ها است که طراحی می‌شود. بدین ترتیب، کاربست منطق موقعیت، مستلزم آن است که، کنش‌ها و واکنش‌ها و اهداف عاملان تاریخی را در چارچوب تمایل آن‌ها برای فراتر رفتن از دشواری‌های محیطی، بازتولید و یا تغییر ساختارها تبیین نماییم. از این رو، تبیین منطق کنش‌گری قزلباش‌ها در دوره‌ی شاه‌صفی، مستلزم ترسیم شرایط سیاسی و اجتماعی آن برهه از تاریخ ایران و تشریح برداشت قزلباشان از این شرایط سیاسی و اجتماعی است. به نظر می‌رسد، کنش‌گری قزلباشان در دوره‌ی شاه‌صفی به شدت تحت تأثیر کاهش قدرت و نفوذ سیاسی‌شان در ساختار دولت صفویه، قرار داشته است.

چنان‌که در مقدمه نیز آمد، شاه‌عباس، با قتل عام سران قزلباش و پاکسازی امیران منطقه‌ای، پادشاهی متمرکز خود را تقویت نمود و قزلباشان را از مرکز قدرت به حاشیه راند. ایجاد یک نیروی جدید نظامی که هم نظام دفاعی کشور را قوام

^۱ پوپر ظرفیت منطق موقعیت در تبیین نتایج ناخواسته کنش را در فرازهایی از فصل چهارم کتابش، جامعه باز و دشمنان آن، تشریح

بخشد و هم به‌طور مستقیم، تحت نظارت شاه باشد، از دیگر سیاست‌هایی بود که او به کار گرفت. در واقع، گرایش دولت صفوی به پیگیری سیاست دولت‌محور شاه‌عباس، زمینه را برای بسط تمرکزگرایی و دیوان‌سالاری، با اتکاء به عناصر قفقازی و ایرانی فراهم نمود و دسترسی قزلباش‌ها به منابع قدرت را محدود ساخت. در همین رابطه، گرجی‌ها که از دوران شاه‌عباس به ساختار دولت صفوی وارد شدند، خیلی زود توانایی نظامی و اداری خود را بروز دادند. گرجیان به‌علت آنکه موجب خود را از شاه دریافت می‌کردند، برخلاف قزلباشان، غلام حلقه‌به‌گوش شاه، محسوب می‌شدند (شاردن، ۱۳۴۵: ۱۹۳). این موضوع و پیوندهای خونی که شاه‌صفی با گرجیان داشت - مادر بزرگ و زن او گرجی بودند، موجب اعتماد بیش از پیش به این عناصر جدید شد. این وضعیت کاهش بیشتر قدرت قزلباشان را در پی داشت. چنانکه در بلند مدت و به هنگام تثبیت قدرت شاه‌صفی از میان چهار منصب اصلی نظامی، مناصب سپهسالاری، تفنگچی‌آقاسی، قوللرآقاسی، به گرجی‌ها داده شد (مهمان‌نواز، ۱۳۹۳: ۴۰۸).

توسعه سیاست خاصه‌سازی ایالات، از دیگر مولفه‌های حکومت شاه‌صفی بود که دایره‌ی امکانات قزلباشان را محدود کرد. اولین گام در توسعه این سیاست، قتل امام‌قلی‌خان بود که زمینه را برای خاصه‌سازی ایالت فارس فراهم کرد. شاه‌صفی از این فرصت استفاده کرد و فارس را «میان وزرا و پیشکاران تقسیم کرد و آنها مستقیماً مالیات ولایتی را به شاه می‌رساندند» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۵۲۱). در ادامه نیز، ایالات بزرگ نیز خاصه شده و در نتیجه، نیروهای قبیله‌ای ضعیف و پراکنده شدند (رهبرن، ۲۵۳۷: ۲۰۲). طبق گزارش شاردن، ساروتقی وزیر شاه‌صفی، نقش مهمی در برانگیختن شاه، جهت توسعه سیاست خاصه‌سازی داشته است؛ چنان‌که می‌نویسد: «پدرش شاه فقید چون در تمام طول سلطنت خویش، خود را درگیر جنگ‌های بزرگی می‌دید، خوب می‌توانست در همه‌ی ایالات به‌طوری حکام را نگاه دارد که درآمد حاصله را صرف نگهداری قسمتی از سپاه کنند، زیرا قشون زیادی برای دولت لازم بود، اما این شاه چون به هیچ‌وجه جنگی ندارد که ادامه دهند و اندیشه‌ی آن را نیز در سر نمی‌پروراند خواهد توانست از تبذیر ثروت امپراطوری به‌دست حکام جلوگیری کند، زیرا هر یک از اینان درباری دارند با همان عده نفرات دربار یک شاه» (شاردن، ۱۳۴۵: ۷۲/۸). از این‌رو، در روزگار شاه صفی، ایالت‌هایی دیگری نیز به مانند فارس، خاصه شدند (متی، ۱۳۹۹: ۱۴۹).

به‌نظر می‌رسد، قزلباشان تحولات رخ داده در مناسبات قدرت را درک نکردند و جلوس شاه‌صفی جوان را فرصتی برای احیای نفوذ از دست‌رفته‌ی خود تلقی کردند. موبد این امر، توصیفی است که در ادامه از کنش‌ورزی فعال قزلباش‌ها، در مناسبات سیاسی دوره شاه‌صفی، ترسیم می‌نماییم. منطبق کنش‌گری و ارزیابی قزلباشان از موقعیت تاریخی‌شان را می‌توان به‌شرح زیر، تبیین کرد.

۳- ارزیابی قزلباش‌ها از مناسبات قدرت در عصر شاه‌صفی و کنش‌های نافرجام

۳-۱- کنش‌های آغازین: استیلاگری و رقابت / تدافعی و انطباقی

شاه‌عباس اول، در سال ۱۰۳۸ق در سفر مازندران از دنیا رفت. او در طول حیاتش، پسرانش را کشته و یا کور کرده بود تا هرگونه تهدید علیه حکومتش را خنثی سازد (فلسفی، ۱۳۴۷: ۱۶۳/۲ و ۱۷۲). وی در اواخر عمرش، سام‌میرزا پسر محمدباقر میرزا (صفی‌میرزا) را به‌جانشینی‌اش انتخاب کرد (فلسفی، ۱۳۴۷: ۱۶۳/۲). در این هنگام، چهار شخصیت نزدیک به شاه‌عباس، وظیفه‌ی اجرای وصیتش را برعهده گرفتند. زینل‌خان شاملو، عیسی‌خان شیخاوند قورچی‌باشی، خلیفه‌سلطان وزیر دیوان اعلی و زینب‌بیگم خواهر شاه‌عباس (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ۴۴). شایان توجه است که، زینل‌خان و عیسی‌خان از جناح قزلباش بودند. با توجه به مشورتی که با زینب‌بیگم در موضوع مکتوم گذاشتن خبر مرگ شاه متوفی و امر جانشینی داشتند، ظاهراً خواهر شاه متوفی به این افراد نزدیک بوده است (نک: خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۳۳). این امر می‌توانست به پیشبرد اقدامات قزلباشان در قبضه‌ی مجدد قدرت کمک نماید؛ زیرا چنان‌که آمد، موقعیت‌شان در طی حکومت شاه‌عباس،

به طور معناداری، به نفع عناصر قفقازی کاسته شده بود. این مسأله را می توان از خطاب قرار دادن و نامه نگاری محرمانه‌ی چهار تن از امرا و بزرگان به خسرومیرزا گرجی داروغه‌ی اصفهان برای بحث جانشینی شاه‌عباس مشاهده کرد؛ آنچنان که: «عیسی‌خان قورچی‌باشی و خلیفه‌سلطان اعتمادالدوله و زینل‌خان ایشیک‌آقاسی‌باشی، یوسف‌آقا که یکی از معتمدان خواص بود... به مصلحت نواب مستطاب علیه‌عالیه زینب‌بیگم آن قضیه‌هایله را از عوام مخفی داشتند» (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۳۳). در این نامه خواسته شد که شاهزادگان صفوی، یعنی سام‌میرزا و نجفقلی‌میرزا، «به درون دولت‌خانه آورده محافظت نمایند» (همان، ۳۳-۳۴). سرانجام در سال ۱۰۳۸ ق، جناح قزلباش به همراه ابوالقاسم‌بیگ ایواغلی ایشیک‌آقاسی‌باشی و خسرومیرزا داروغه‌ی اصفهان، سام‌میرزا را با عنوان شاه‌صفی، به تخت پادشاهی نشاندهند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲/ ۹۲۲). با عنایت به اینکه، سه نفر وابسته به جناح قزلباش، همراه خلیفه‌سلطان وزیر، از قدرت گرفتن سام‌میرزا، چندان استقبال نمی‌کردند، به دلایل احتمالی زیر، در پی مطرح شدن نام شاهزاده‌ی جدید بودند: نخست اینکه سام‌میرزا ۱۸ ساله و مسن‌تر از دیگر شاهزادگان سالم خاندان صفوی بود؛ از این رو، اعمال نفوذ در حکومتش، دشوارتر به نظر می‌رسید. دوم، وابستگی شاه‌صفی به عناصر گرجی که خویشاوندان مادر و مادر بزرگش بودند، می‌توانست قدرت سیاسی قزلباشان را به چالش کشاند. با این همه، تأکید شاه‌عباس بر جانشینی سام‌میرزا و عدم تمایل این چهار نفر به زیر پا گذاشتن وصیت شاه متوفی، سبب شد تا از خیال این اقدام، منصرف شوند (مهمان‌نواز، ۱۳۹۳: ۴۰۰). به‌ویژه، در روایت ولی‌قلی‌بیگ شاملو، نقش ابوالقاسم‌بیگ ایواغلی ایشیک‌آقاسی حرم و خسرومیرزا داروغه اصفهان در صعود شاه‌صفی به تخت سلطنت برجسته‌تر است؛ چنان که نوشته است: «به خدمتگاری خسروخان قوللرآقاسی و ابوالقاسم‌بیگ ایواغلی ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم علیه به تخت سلطنت ایران جلوس» فرمود (شاملو، ۱۳۷۵: ۱/ ۲۰۹). در چنین شرایطی، برآورد آن‌ها، عقب‌نماندن از رقبای گرجی بود؛ در نتیجه، با هدف نفوذ بر شاه و برخورداری از قدرتی موثر، با صعود سام‌میرزا به تخت سلطنت، موافقت و مشارکت کردند. در یک چشم‌انداز تاریخی و جامعه‌شناختی، وصیت شاه به‌عنوان ساز و کار نمادین تعیین جانشینی مهم بود، با این حال، ظهور جناح جدید قدرت، متشکل از عناصر گرجی و ترس از کنار زده شدن توسط آن‌ها، موجب گرایش جناح قزلباش به پادشاهی سام‌میرزا گردید.

با این همه، روند تحولات دوران شاه‌صفی نشان داد که به طرز شدیدتری، سیاست جدش را در زمینه‌ی سرکوب و کاهش قدرت سرداران و نیز امرای قزلباشان در پیش گرفته است؛ چنان که «علی‌مردان‌خان که شنیده بود چگونه امامقلی‌خان فاتح هرموز و زینل‌بیگ شاملو مرد برجسته جنگ و سیاست دربار شاه‌عباس و طالب‌خان اعتمادالدوله صدراعظم و اغورلوخان ایشیک‌آقاسی‌باشی و عیسی‌خان قورچی‌باشی و پسرانش و چراغ‌خان قورچی‌باشی و یوسف‌آقا ریش‌سفید غلامان و میرشکارباشی کشته شده‌اند و حتی زنان حرم نیز از سنگدلی و خونخواری شاه‌صفی، جان به در نبرده‌اند، از رفتن به اصفهان خودداری کرد» (نوایی، ۱۳۶۰: ۱۱). روند رخدادهای آتی نیز، سست بودن موقعیت قزلباشان و قدرتمند بودن نفوذ رقبای ایرانی و گرجی را به‌روشنی نشان داد. در واقع، ساختار قدرت به‌گونه‌ای تغییر یافته بود که آن‌ها توان و تسلط لازم جهت تأثیرگذاری را از دست داده بودند. در همین راستا، پس از درگذشت شاه‌عباس، گروهی به‌رهبری چراغ‌خان زاهدی، کوشیدند تا جانشین را از پسران عیسی‌خان قورچی‌باشی برگزینند. به‌نظر می‌رسد، چراغ‌خان با محاسبه‌ی اشتباهی که از موقعیت داشت، در صدد برآمد تا امرا و سرداران رقیب را از اطراف شاه جوان پاکسازی کند و به‌خیال خود، افسار امور را در دست گیرد. وحید قزوینی نقش برجسته‌ی چراغ‌خان در حذف عیسی‌خان و روش به‌کار گرفته شده توسط او را به‌روشنی روایت می‌کند؛ چنان که می‌نویسد: «به سعی و اهتمام عیسی‌خان قدم در پله ترقی و اعتبار گذاشته در این اوقات لقب ایالت و رتبه همصحبتی یافته بود به تقریب آنکه اولاد او ورثه ملک‌اند و مشارالیه را بعضی امور که منافی اخلاص باشد در خاطر است، پیوسته در اوقات فرصت، معروض می‌گردانید که نفع او از لوازم امور سلطنت و ابقای او منافی صلاح دولت است و

آقاسی بیگ یساول صحبت ولد امیرگونه‌خان نیز که با چراغ‌خان محشور و مربوط بود در تصدیق این سخن مشارکت می‌ورزید و تکرار این حدیث با وجود احتمال آن به فحوای «الملک عقیم» موجب آن گردید که خاطر والا را از تردد این معنی فارغ گردانند، لهذا حکم همایون نفاذ یافت که چراغ‌خان و علیقلی بیگ برادر رستم بیگ سپهسالار و تفنگچی آقاسی به قتل اولاد او مبادرت نمایند» (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۴۰).

مطلب دارای اهمیت آن است که، عیسی‌خان در پاسخ به القاتات چراغ‌خان، سخنانش را رد نمود و تأکید کرد: «در این سلسله علیّه صفویه، به قید لعنت، قرار و استقرار یافته که تا پسر و پسرزاده باشند، امر سلطنت به دخترزاده نرسد و دخترزاده خواهشمند و مرتکب آن امر نشود. لهذا اولاد من و خلیفه سلطان دخترزاده‌اند. با وجود سام میرزا که پسرزاده شاه جنت مکان‌اند، امر سلطنت به این‌ها مدخلیت ندارد.» (مرعشی، ۱۳۷۹: ۸۰). شایان توجه است، اگرچه چراغ‌خان زاهدی به‌عنوان طراح نقشه، موضوع را با عیسی‌خان در میان گذاشته بود، ولی پس از قدرت‌گیری شاه‌صفی - چون نیک می‌دانست که فرمان‌روای صفوی از این گفتگوی پنهانی آگاه است - کوشش کرد به شاه‌صفی نزدیک شده و بیش از دیگران نسبت به وی، اظهار وفاداری می‌نمود. او در مدت کوتاهی، موفق شد توجه پادشاه را نسبت به گفته‌هایش جلب کند. سپس با طرح این مطلب که، فرزندان دختری شاه‌عباس، سودای پادشاهی دارند، شاه‌صفی را برای نابودی پسران عیسی‌خان برانگیخت. شاه نیز با وجود آن که بر واقعیت موضوع آگاه بود، برای جلوگیری از آسیب و گزند دیگران، تحت تأثیر بدگویی و دشمنی چراغ‌خان و رستم بیگ سپهسالار گرجی، فرمان به قتل پسران عیسی‌خان صادر کرد و پس از مدتی، عیسی‌خان را نیز کشت (ترکمان و محمدیوسف مورخ، ۱۳۱۷: ۸۸؛ ۹۳؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۴۱-۲۴۲). چنانکه از این توضیحات برمی‌آید، ارزیابی چراغ‌خان از موقعیت و رویکردی که برای حذف رقیب و برکشیدن خود در پیش گرفته بود، به‌ظاهر موفق بود، با این حال، نتیجه‌ی نهایی و پیامدهای واقعی، به سازوکار قدرت و نقش پیدا و پنهان عوامل موجود در بافت تاریخی این دوره، وابسته بود.

به نظر می‌رسد، روایت تاریخ‌نویسان اواخر دوره‌ی صفویه که از این رخداد فاصله گرفته‌اند، در بازاندیشی و شناخت روشن‌تر شرایط، نیات و انگیزه‌های عاملان تاریخی مفید باشد؛ آن گونه که مرعشی روایت می‌کند: «بعد از جلوس شاه‌صفی، معاندین و خوش‌آمدگویان و بی‌دینان خصوصا چراغ‌خان زاهدی که بعد از قتل مرحوم عیسی‌خان، منصب قورچی‌باشی‌گری به او قرار یافت و قریه قاسم‌آباد من قراء سایر البلوک دارالمؤمنین قم مع مزارع تابعه که نواب گیتی‌ستان جنت مکان وقف اولاد زبیده بیگم و همیشه در سیورغال ایشان می‌بود، سیورغال چراغ‌خان مذکور شد، از راه عناد و خوش‌آمد، مراتب مذکوره در امر سلطنت را به‌عرض شاه‌صفی رسانیدند و تحریک و تحریض در ترضیع اولاد میرزاعیسی‌خان و خلیفه‌سلطان نمودند که اینها نیز وارث و شایسته سلطنت می‌باشند به‌خصوص اولاد عیسی‌خان که به مزید نسبت سببی قرابت نسبی ابا عن جد نیز با ایشان نیز هست... از تکرار و اصرار، شاه‌صفی را به آن امر شنیع واداشتند که سه نفر بی‌گناه اولاد عمه خود را که زوجه میرزاعیسی‌خان بود مقتول و میرزاسیدعلی و میرزاابراهیم دو نفر اولاد عمه دیگر را که زوجه امیرعلاءالدین حسین مشهور به خلیفه‌سلطان بود مکحول نمودند.» (مرعشی، ۱۳۷۹: ۸۰-۸۱).

وحید قزوینی جایگاه رفیع عیسی‌خان در ساختار سیاسی و حسادت رقابیش، یعنی چراغ‌خان، نسبت به موقعیتش را در حذف او، موثر می‌داند و می‌نویسد: «به صفت حمیده شجاعت و سخاوت اتصاف داشت و بدین‌جهت در نظرها کمال وقع و نهایت اعتبار به‌هم رسانیده بود و چون رسمی است مقرر که پیوسته نایره حقد و حسد اهل دولت و اعتبار در کانون سینه جمعی که مرتبه ایشان نداشته باشند مشتعل می‌باشد، لهذا چراغ‌خان ولد شیخ شریف بیگ پیرزاده و متولی آستانه متبرکه صفیه صفویه که به سعی و اهتمام عیسی‌خان قدم در پله ترقی و اعتبار گذاشته در این اوقات لقب ایالت و رتبه همصحبتی یافته بود به تقریب آنکه اولاد او ورثه ملک‌اند و مشارالیه را بعضی امور که منافی اخلاص باشد در خاطر است، پیوسته در اوقات فرصت، معروض می‌گردانید که نفع او از لوازم امور سلطنت و ابقای او منافی صلاح دولت است» (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۴۰).

سوانح‌نگار تفرشی از منظر دیگری به رخداد قتل عیسی‌خان و پسرانش و همه‌ی کسانی که به فتنه‌گری علیه پادشاهی شاه‌صفی متهم شدند، می‌پردازد. او با تأکید بر دو رویداد مهم، آن‌ها را از عوامل اصلی در بروز بدگمانی نسبت به ادامه‌ی حکومت‌داری شاه‌صفی، از جانب عده‌ای از امرای سودجو، می‌شناسد. نخست، شروع یورش ترکان عثمانی به بغداد و مناطق عراق عرب در سال ۱۰۳۹ ق است که شاه‌صفی مجبور شد برای جلوگیری از ادامه‌ی پیشروی عثمانی‌ها، اصفهان را ترک کند و تا سال ۱۰۴۰ ق نتوانست در پایتخت حضور یابد. دوم، کمبود غلات و آذوقه در اصفهان بود که در همان زمان به علت نباریدن باران به وجود آمده بود و موجبات نارضایتی عمومی را فراهم ساخته بود (حسینی تفرشی، ۱۳۸۸: ۶۲). برخی از منابع معتقدند، مطرح‌شدن نام فرزندان عیسی‌خان، پس از بیماری شاه‌صفی در ۱۰۳۹ ق روی داد، نه پس از مرگ شاه‌عباس در مازندران که شاه‌صفی از آن بیماری بهبود یافته بود (حسینی تفرشی، ۱۳۸۸: ۲۴۰). اگر طرح پادشاهی در زمان مرگ شاه‌عباس و یا پس از آن باشد، شاه‌صفی دستور قتل آن‌ها را در آخر سال ۱۰۴۱ ق و در ماه رجب صادر کرد (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۲۵). به هر روی، شاه‌صفی هنگامی که در سال ۱۰۴۰ ق از جنگ با عثمانی‌ها خلاص یافت، به اصفهان بازگشت و از وضع موجود بیشتر آگاه شد؛ از این‌رو، تنظیم و تنسیق امور مردم و رفع فتنه‌ی «ارباب و فساد و فتنه» را در مرکز توجه خویش قرار داد. او سر همه‌ی کسانی که ماده‌ی فساد و شورش می‌دید را از دم تیغ سیاست گذراند. تفرشی به پیروی از روایت رسمی صفویه، پسران عیسی‌خان قورچی را در رأس همه‌ی افراد معرفی می‌کند (حسینی تفرشی، ۱۳۸۸: ۶۲).

چنین به نظر می‌رسد، ابعاد توطئه‌ی شوم چراغ‌خان، دامن سایر رقبای قزلباش را نیز گرفت؛ چراکه در شب دهم ماه رجب سال ۱۰۴۱ ق، یعنی در همان شبی که رخداد قتل فرزندان عیسی‌خان به نام‌های سیدمحمد، سیدمعصوم و سیدعلی روی داد، تخته‌خان استاجلو یکی دیگر از امرای قزلباش و میرمحمد طاهر (وزیر عیسی‌خان) نیز مغضوب واقع شدند و فرمان قتل آن‌ها نیز توسط شاه‌صفی صادر گردید. به گزارش منابع تاریخی، عباس‌قلی بیگ، فرزند تخته‌خان، مأمور کشتن پدر خویش شد و به‌پاداش این اقدام، قائم‌مقام پدر و عهده‌دار منصبش گردید (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۲۵-۱۲۶). تاریخ‌نویسان، علت قتل تخته‌خان را هم‌داستانی، هم‌نظری و هم‌صحبتی وی با عیسی‌خان قورچی‌باشی، بیان کرده‌اند. آن‌ها بر این باورند که تخته‌خان طرفدار جانشینی سیدمحمد، پسر عیسی‌خان، بوده است (ترکمان و محمدیوسف مورخ، ۱۳۱۷: ۹۳). در همین رابطه، در ذیل عالم‌آرای عباسی آمده است: «سرانجام به‌سعایت و سعی چراغ‌خان زاهدی که تمام همت خود صرف این امر نمود که از «عیسی‌خان و بعضی از محرمان که از آن حکایت آگاه بودند آثار نماند» (همان). جناح چراغ‌خان «معروض داشته بودند که تخته‌خان استاجلو در این معنی با عیسی‌خان همداستان بوده، حسب‌الامر اعلی مشارالیه به‌قتل والد [گ ۱۰۷ ب] اقدام نمود و به‌جای او به‌رتبه قورچی‌گری تیر و کمان سرافراز شد (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۴۰-۲۴۱).

ارزیابی اشتباه چراغ‌خان از مناسبات قدرت، زمانی آشکار شد که خود توسط نیروی اجتماعی غلامان گرجی، قربانی گردید. او که پس از مرگ عیسی‌خان، منصب قورچی‌باشی و مناصب دیگری را به‌دست آورده بود، به‌علت برخی رفتارها و اقدامات نابجا، در نظر شاه «متصف علوم بدنفسی و مبتدع رسوم بدذاتی شد». سپس به دستور «حضرت ظل‌اللهی سر پرفروغ آن نابکار» توسط علیقلی بیگ برادر رستم‌بیگ سپهسالار و جانی‌بیگ غلام خاصه از تنش جدا شد و «پایکوب عوام و لثام» شد. (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۰). از قرار معلوم، این رویداد در سال ۱۰۴۰ ق رخ داده است (شاملو، ۱۳۷۵ ش: ۱/ ۲۱۳). بنابراین به‌نظر می‌رسد، ارزیابی قزلباشان از موقعیت شاه، رقبا و خودشان تا حد زیادی با خطا همراه بوده است؛ چراکه با وجود اقدام کنش‌گران جهت حذف یکدیگر، سرانجام همه‌ی آن‌ها توسط شاه صفوی از میان برداشته شدند. این پیامدهای ناخواسته بر ارزیابی متفاوت پادشاه صفوی از مناسبات قدرت و رویکرد خشن و فریب‌کارانه او در حذف سرداران سرکش و تمایل به تمرکز قدرت نیز دلالت می‌کند.

۳-۲- زینل خان شاملو: فرصت‌طلبی گذرای اقتدار‌گرایانه

زینل خان شاملو از دیگر عاملان تاریخی مهم در بزنگاه حکومت شاه‌صفی بود که به‌تخت‌نشستن شاه جوان را فرصتی مناسب بازبایی قدرت قزلباشان می‌دید. او از مشاهیر طایفه‌ی شاملو و از امرای بزرگ عصر شاه‌عباس به‌شمار می‌رفت که در جریان یورش سال ۱۰۲۷ ق سپاه عثمانی به آذربایجان، فرماندهی جناح راست سپاه را برعهده گرفت. او که در رأس طوایف شاملو قرار داشت، دلیرانه جنگید و در فاصله‌ی کمی، قوای عثمانی را شکست داد (ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۳۵/۲). شاه‌عباس در سال ۱۰۳۴ ق، زینل خان را به سمت سرداری سپاهیان منصوب کرد. او به‌فرمان شاه صفوی به بغداد لشکر کشید و موفق شد پس از شکست عثمانی‌ها، بغداد را فتح کند (ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۳۸۲/۲ - ۹۹۷ - ۱۰۵۰؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۰۹ - ۲۱۷). از این‌رو در سال ۱۰۳۷ ق، به‌خاطر خدمات ارزنده‌اش در جنگ با عثمانی، به‌مقام ایشیک‌آقاسی‌باشی‌گری دیوان منصوب گردید. این منصب دو وظیفه‌ی مهم داشت: نخست، در مجامع و مجالس عمومی سمت ریاست تشریفات داشت، دوم سرپرست دربانان و نگهبانان آقایان بود (مینورسکی، ۱۳۶۸: ۸۸).

زینل خان بر آن بود تا جایگاهش در مناسبات قدرت را با عنایت به نقش پررنگی که در جلوس شاه‌صفی به‌تخت‌شاهی داشت، حفظ و تقویت نماید. شاه‌صفی هم‌به‌پاس خدماتش، افزون بر مقام سپهسالاری و ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان - به جهت آنکه راتق و فاتق مهمات دولت و امور سلطنت بود - به سمت وکالت سلطنت نیز منصوب کرد (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۴۷). همچنین «قبای زربفت و مندیل تمام‌زر چهاروزری و تمام‌زر و بالاپوش سمورزربفت و عصای مرصع» به وی اعطا گردید (حسینی تفرشی، ۱۳۸۸: ۲۴ - ۲۵). بنابراین، زینل خان جزو قزلباشانی بود که در دوره‌ی شاه‌عباس مغضوب واقع نشد و به‌واسطه‌ی اعتماد شاه، سمت‌های مهمی به‌دست آورد. در دوره‌ی شاه‌صفی نیز نقش مهمی در ساختار قدرت ایفا کرد و سپهسالار صفویان شد.

با وجود این، تمایل زینل خان به بازبایی و توسعه قدرت خود و قزلباش‌ها، سرانجامی متفاوت برای او رقم زد. به‌نظر می‌رسد، وی همچون بسیاری دیگر از قزلباش‌ها، برآورد اشتباهی از مناسبات قدرت، موقعیت خویش و جوانی شاه داشت. همچنین، ارزیابی درستی از قدرت و ضعف رقبای سیاسی خود نداشت؛ آنچنان که بر آن شد تا با کمک زینب‌بیگم، عمه‌ی شاه‌صفی، و عیسی‌خان قورچی‌باشی قزلباش و خلیفه‌سلطان وزیر بر امور سلطنت چیره شود. در واقع، راهبرد او برای تسلط بر پادشاهی صفویه، ائتلاف و همدستانی با جناح قزلباش و عمه‌ی شاه جدید بوده است. برکشیدن عناصر طایفه‌ی شاملو در مناسبات قدرت و بهره‌برداری از نفوذ آن‌ها، از دیگر روشهایی بود که جهت بازبایی و افزایش قدرت خویش در دستور کار قرار داد. بر این اساس بود که شاه‌نظریبگ شاملو به مقام جباردارباشی، اوغورلوخان شاملو به منصب ایشیک‌آقاسی‌باشی، نقدی‌بیگ شاملو به سمت داروغه فراش‌خانه و علی‌بیگ شاملو نیز به منصب قورچی‌گری، گمارده شدند (واله اصفهانی، ۱۳۸۲: ۳۲۷-۳۴۲). در واقع می‌توان این حجم از تسلط شاملوها بر مناسبات قدرت در دربار صفوی را برآیند نفوذ، قدرت و برنامه‌ریزی‌ای انگاشت که زینل خان با هدف احیای قدرت قزلباش‌ها به‌کار گرفت.

واکنش شاه‌صفی به این قدرت‌طلبی، مسأله‌ای بود که در ارزیابی زینل خان از آن غفلت شده بود؛ چراکه اعمال چنین نفوذی از سوی قزلباش‌ها برای شاه جوان که قدرت مطلقه‌ی پدربزرگش را دیده بود، خوشایند نبود. افزون بر این، گرجی‌ها به عنوان دیگر نیروی اجتماعی موثر در مناسبات قدرت نیز، از نفوذ دوباره‌ی قزلباشان خشنود نبودند. با وجود این، شاه‌صفی نمی‌توانست اقدام موثری در برابر توسعه قدرت زینل خان و سایر سران شاملو انجام دهد. زیرا از یک سو در آغاز حکومتش بود و امکانات لازم برای مقابله با آن‌ها را در اختیار نداشت. از این‌رو، ترس از قدرت فزاینده‌ی شاملوها در دربار، دامنه‌ی اقدامات شاه را محدود می‌کرد. از سوی دیگر، عثمانی‌ها به کشور هجوم آورده بودند و ورود به این عرصه می‌توانست پیامدهای خطرناکی برای دولت صفویه به بار آورد. در واقع، تصمیمات سیاسی شاه‌صفی تابعی از محدودیت‌ها، شرایط

نیروهای اجتماعی حامی قدرت و موقعیت‌های واقعی بود. بنابراین سعی کرد با ایجاد یک ازدواج سیاسی بین صفی‌قلی خان گرجی و پسر زینل‌خان شاملو، اختلافات بین دو گروه را تا حدی کنترل کند (بهرام‌نژاد، ۱۳۹۱: ۲۹-۳۰).

به نظر می‌رسد، زینل‌خان در مواجهه با رویکرد مسالمت‌آمیز شاه‌صفی دچار اشتباه محاسباتی شد و بیش از پیش در جستجوی تثبیت نفوذش در ساختار دولت صفوی برآمد. آن‌چنان‌که بر آن شد تا از فرصت حمله‌ی عثمانی برای کنار گذاردن کامل گرجی‌ها از بازی قدرت، بهره‌برد. در همین راستا، مهم‌ترین تنش میان زینل‌خان و بیگلربیگی بغداد، صفی‌قلی‌خان گرجی به‌وجود آمد. برای زینل‌خان به‌عنوان سپهسالار صفوی، جایگاهی که صفی‌قلی‌خان به‌دنبال موفقیت‌های نظامی‌اش در فتح بغداد و شهرهای عراق در دوران شاه‌عباس به‌دست آورده بود، غیرقابل تحمل بود. بنابراین هنگامی که شاه‌صفی او را به‌عنوان سپهسالار کل لشکر، برای مقابله‌ی با عثمانی‌ها و کمک به صفی‌قلی‌خان به بغداد فرستاد، فرصت را برای بازیابی نفوذش مساعد دید (شاملو، ۱۳۷۵: ۲۱۱/۱). در این میان، با وجود آنکه پیروزی‌اش در بغداد نزدیک بود، به طرف قلعه‌ی مریوان حرکت کرد و سرنوشتش به‌گونه‌ای دیگر رقم خورد. این در حالی بود که صفی‌قلی‌خان در برابر عثمانی مقاومت کرد و زینل‌خان در مریوان شکست خورد. در نتیجه، «لشکر او منهدم به همدان رسیدند و شاه‌صفی حکم کرد زینل‌خان را بکشند» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲/۹۲۵). علت حرکت ناگهانی زینل‌خان به سوی قلعه‌ی مریوان را می‌توان با استناد به ارزیابی او از موقعیت تاریخی‌اش تبیین کرد. گویا زینل‌خان چنین پنداشت که تلاش برای نشان دادن لیاقت و شایستگی‌اش در نبرد قلعه‌ی مریوان می‌تواند او را پیروز رقابت با گرجیان کند. از سوی دیگر، به این ارزیابی رسیده بود که با رها کردن صفی‌قلی‌خان در بغداد خواهد توانست او را از مناسبات قدرت حذف کند. اما واقعیت‌های تاریخی برخلاف ارزیابی‌اش از موقعیت رقم خورد؛ چنان‌که در نتیجه‌ی عدم همراهی رستم‌خان قوللرآقاسی (گرجی) نه‌تنها در جنگ قلعه‌ی مریوان شکست خورد، بلکه افزون بر آن: «جمعی از لشکر منصور عرضه‌ی هلاک گردیدند و چون آن تنگنا مقتضی اقامت نبود، بالضروره زینل‌خان عنان عزیمت به‌صوب مراجعت معطوف گردانید.» (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۳۰). بر این اساس، ارزیابی اشتباه زینل‌خان از مناسبات قدرت و موقعیت تاریخی شاه‌صفی و رقبا باعث شد تا قربانی داوری شاه صفوی شود. شاه جوان به همدان آمد و زینل‌خان را فراخواند و پس از سرزنش او به‌جهت شکست، به غلامان دستور داد تا او را به‌قتل رسانند (سوانح‌نگار تفرشی، ۱۳۸۸: ۴۳؛ حسینی تفرشی، ۱۳۸۸: ۲۳۳؛ ترکمان و محمدیوسف مورخ، ۱۳۱۷: ۵۱-۵۳).

اگرچه تاریخ‌نویسان علت قتل زینل‌خان را ناراحتی شاه‌صفی از بی‌تدبیری و عدم درایت نظامی‌اش، اقدامات دور از حزم و ناستواری‌اش در برابر سپاه عثمانی و غرور بیان کرده‌اند (ملاکمال، ۱۳۳۴: ۸۲-۸۳؛ خواجه‌ی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۹۴؛ ابوالمفاخر تفرشی، ۱۳۸۸: ۴۱-۴۴)، اما بررسی منابع نشان می‌دهد که عوامل دیگری نیز در قتل زینل‌خان دخیل بوده است. تفرشی تأکید می‌کند که شاه با کشتن زینل‌خان «خوانین عظام و امرای عالی‌مقام و سایر مقربان و ملازمان عتبه دولت را از خواب غفلت و بیهوشی و امتناهی حال شده، هر کس راه و رسم عبودیت خویش پیش نظر گرفتند تا به نفرت و اعتبار خویش پشت گرم نکنند» (تفرشی، ۱۳۸۸: ۲۳۳). اسکندربیگ نیز روایت می‌کند که تنها شکست مریوان، زمینه‌ساز قتل زینل‌خان نبود، بلکه چون به‌واسطه‌ی کهولت سن در برابر شاه‌صفی جوان، آداب و سنت صوفی‌گری را رعایت نمی‌کرد و گاه در مجالس عام و خاص، به‌ویژه در حالت مستی نیز، آشکارا نسبت به شاه، سخنان بیهوده‌ای را بر زبان جاری می‌ساخت. بنابراین، شاه‌صفی از فرصت شکست زینل‌خان نهایت بهره‌برد و او را در روز چهارشنبه ذی‌الحجه ۱۰۳۹ ق، به‌قتل رسانید (ترکمان و محمدیوسف مورخ، ۱۳۱۷: ۵۱-۵۳).

در مجموع می‌توان واکنش شاه‌صفی را نشان‌دهنده‌ی انعطاف‌پذیری و محاسبه‌ی استراتژیک شاه جوان دانست که به‌رغم سن کم، پویایی موقعیت‌های سیاسی را درک کرد. در واقع، او هم از ابزارهای زیادی که در اختیار داشت بهره‌گرفت و هم برخلاف زینل‌خان، رفتار بازیگران سیاسی را در بستر موقعیت‌های واقعی تحلیل نمود. در مقابل، زینل‌خان دچار خطای محاسباتی و عدم درک دقیق از سلسله‌مراتب رسمی قدرت و مشروعیت شاه صفوی شد؛ چنانکه با عدم درک شرایط جدید و با گسترش قدرت خود از طریق گماشتن قزلباشان و فشار آوردن به گرجی‌ها، موقعیت شاه و جناح قدرتمند گرجیان را

مورد بی‌اعتنایی قرار داد. در نتیجه، تلاش زینل‌خان برای بازیابی و توسعه‌ی نفوذ سیاسی‌اش، به‌علت ارزیابی اشتباهی که از شرایط داشت و نیز روش‌های ناکارآمدی که در برابر نیروهای جدید در مناسبات قدرت به کار برد، نه‌تنها ناکام ماند، بلکه موجبات مرگش را فراهم ساخت.

۳-۳- کنش‌های نافرجام و سازگاری نهایی / تثبیت اقتدار شاه

نتیجه‌ی ارزیابی اشتباه قزلباشان از وضعیت مناسبات قدرت تنها به قتل زینل‌خان محدود نشد. در واقع، قتل او نخستین اقدام شاه‌صفی برای زهرچشم گرفتن از امرای قزلباش بود. پس از این اقدام، شاه‌صفی با بی‌رحمی تمام، مخالفان گناهکار و بی‌گناه را بی‌محبا از دم تیغ گذرانید. شاه جوان عیسی‌خان قورچی‌باشی و سه فرزندش، تخته‌خان استاجلو، میرمحمدطاهر وزیر عیسی‌خان و در نهایت چراغ‌خان زاهدی، قورچی‌باشی بعدی را نیز به‌قتل رسانید. افزون بر این‌ها، در سال ۱۰۴۱ ق، حیدرسلطان فرزند بایزیدسلطان، از طایفه‌ی قویله حصارلو که یکی از طوایف روملو بود نیز، به‌دستور شاه کشته شد (ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۰۳۶/۳). حیدرسلطان، حکمرانی ناحیه‌ی تنکابن در گیلان را تا زمان مرگش در سال ۱۰۴۱ ق برعهده داشت (فومنی گیلانی، ۱۳۴۹: ۱۶۷).

تنکابن از نقاط مهم کشاورزی ایران عصر صفوی بود و سالیانه مقدار زیادی ابریشم از نواحی شمالی و تنکابن به‌دست می‌آمد. از این‌رو، فرمانروایی این ناحیه مهم، نشان‌دهنده‌ی جایگاه و اعتبار بالای حیدرخان در ساختار سیاسی و اقتصادی دولت صفوی است. در جریان شورش عادلشاه در سال اول پاشاهی شاه‌صفی نیز حیدرسلطان، به‌عنوان حاکم تنکابن، یکی از کنش‌گران مهم این ناحیه به‌شمار می‌آمد و نقش مهمی در تضعیف اولیه‌ی عادلشاه و شورشیان ایفا نمود؛ چنان‌که فومنی می‌نویسد: «سبب عزیمت عادلشاه به‌جانب تنکابن آنکه، طایفه‌ای از آن حدود که ایشان را «شریح» می‌گویند، از حیدرسلطان و تحکیمات تابینان و ملازمان، همیشه هراسان بوده‌اند. در این ولا خبر خروج عادلشاه به ایشان می‌رسد. در خفیه پیش عادلشاه پیغام می‌فرستند که شما به کنار رودخانه بیائید، ما حیدرسلطان را دستگیر نموده، ولایت تنکابن را به‌تصرف شما می‌دهیم. چون حیدرسلطان مرد هشیار بود، از کنگاش بدان‌دیشان خود خبردار گشته، پیش از آنکه عادلشاه به تدبیر ناقص ایشان عمل نماید، روانه‌ی تنکابن می‌شود... حیدرسلطان علی‌الصباح بر سر لشکر عادلشاه تاخته ... و عادلشاه خاسر و خائب، از عزیمت به هزیمت آمده» (فومنی گیلانی، ۱۳۴۹: ۲۷۳).

هرچند حیدرسلطان به خوبی از پس حمله‌ی عادلشاه برآمد، اما ارزیابی اشتباهش از وضعیت مناسبات سیاسی عصر شاه صفی نتایج ناخوشایندی برای او به بار آورد و زمینه ساز حذفش از ساختار قدرت صفوی گردید. به نظر می‌رسد نحوه‌ی قدرت‌گیری متزلزل شاه جوان صفوی، درگیری ایران و عثمانی و موقعیت مهم و قابل‌اعتنائیش به‌عنوان حاکم تنکابن، موجب نادیده‌انگاشتن موقعیت پادشاه، بی‌احترامی به وی و تلاش جهت مداخله و دست‌درازی در امورات مملکتی، شد که ادامه‌ی این رویه به قتلش انجامید. اسکندربیک در باب چرایی قتل حیدرسلطان توضیح می‌دهد که در یکی از روزهایی که شاه‌صفی مشغول عیش و نوش بود، در اثر مصرف بیش از حد شراب «به خود جرأت اظهارنظر در خصوص قتل خلیفه داد و چنین حکایت نمود که قتل خلیفه کار وی بوده و نسبت به این اقدام بر خود می‌بالید و خوشحال بود». پر واضح است که این رفتار او خوشایند شاه‌صفی واقع نشد؛ از این‌رو شاه جوان صفوی که در پی تمرکز قدرت و حذف سرداران بزرگ و امرای قزلباش از ساختار قدرت بود، در فرصتی مناسب، با بهره‌گیری از یک روش پرتکرار، یعنی تمرد حیدرسلطان از فرمانش در خصوص دستگیری فردی «یکی از غلامان خود را فرستاد تا به‌همراهی چند نفر دیگر از غلامان خاصه، فوراً او را دستگیر کرده و به‌قتل برسانند» (ترکمان و محمدیوسف مورخ، ۱۳۱۷: ۸۵).

حسینی استرآبادی نیز علت قتل حیدرسلطان را ارتکاب «حرکات ناپسند» دانسته و در ادامه می‌نویسد: «مقرر فرمودند که او را پوست‌کنده، پرکاه کرد و به پایه سیراعلی رسانید» (حسینی استرآبادی، ۱۳۶۴: ۲۴۳). همان‌گونه که از روایت

این دو تاریخ‌نویس برمی‌آید، ارزیابی نادرست حیدرسلطان از وضعیت مناسبات قدرت، او را به «حرکات ناپسند» و «رفتار ناشایست» مقابل شاه صفی واداشت. او به‌مانند زینل‌خان طریق ادب را در حضور شاه‌صفی رعایت نکرد. شاه‌صفی نیز که پس از قتل زینل‌خان، به‌دنبال حذف رقیبان بزرگ و مدعیان قزلباش و جایگزینی با افراد معتمدش بود، فرصت را مغتنم شمرده و او را کشت. مشابه این سرنوشت، در سال ۱۰۴۳ ق، برای اغورلوخان شاملو، یکی دیگر از امیران قزلباش و عده‌ای دیگر از جمله میرزاطالب‌خان اردوبادی وزیر دیوان‌اعلی، رخ داد؛ چراکه آن‌ها نیز مورد خشم شاه‌صفی قرار گرفتند و به‌قتل رسیدند.

اغورلوخان در زمان شاه‌عباس اول، از ایشک‌آقاسیان بود؛ پس از قتل زینل‌خان در زمان شاه‌صفی، به‌مقام ایشک‌آقاسی‌باشی رسید و ریاست تشریفات دربار شاهی را بر عهده گرفت. شاه‌صفی پس از قتل امام‌قلی‌خان، اغورلوخان ایشک‌آقاسی‌باشی را به ولایت‌های کوه‌کیلویه و فارس فرستاد تا بازماندگان فرزندان امام‌قلی‌خان را که بیست نفر بودند را کشته یا کور کند (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۳۱۳). با این حال، چنین پیداست که از مأموریت خود غفلت ورزیده و موجبات ناراحتی شاه‌صفی را فراهم ساخت؛ از این‌رو: «به‌مقتضای قضا چون در خدمت مرجوعه مساهله و مدارا نموده، بجرم آن غفلت و کم‌خدمتی از ایالات کوه‌کیلویه معزول گردید به منصب ایشک‌آقاسی‌باشی‌گری قناعت گزید» (ترکمان و محمدیوسف مورخ، ۱۳۱۷: ۲۶۷). در واقع، تعلل و درنگ اغورلوخان شاملو در قتل فرزندان امام‌قلی‌خان سبب شد که شاه‌صفی پس از دو ماه او را برکنار و نقدی‌خان شاملو را برای انجام این مأموریت، به حکومت کوه‌کیلویه و فارس گمارد (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۲۵۶؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۴: ۲۴۶).

بنابراین به‌نظر می‌رسد، اغورلوخان نیز همانند سایر امرای قزلباش، ارزیابی درستی از موقعیت خویش و شاه صفوی نداشت؛ چراکه در اختیار داشتن مناصب مهم در دوران شاه‌عباس و شاه‌صفی و عدم درک صحیح از سیاست‌های شاه جوان صفوی باعث شد تا در راستای افزایش میزان قدرت و نفوذش عمل کند. این در حالی بود که شاه‌صفی با هدف تمرکز قدرت و ثروت در دستان خود بر آن شد تا بیش از پیش نفوذ قزلباشان را بکاهد. این ارزیابی اشتباه آنجایی نمود پیدا کرد که اغورلوخان پس از حضور در کوه‌گیلیویه «ایالت لارستان را به کلب‌علی‌بیک ایشیک‌آقاسی، عنایت فرمود و باقی ایالت مملکت فارس را تجزیه فرموده، هر ناحیتی را به مناسبت به حاکمی سپردند و نواب میرزامعین‌الدین محمد، خلف‌الصدق میرزا غیاث‌الدین علی شیرازی که سال‌ها به وزارت امام‌قلی‌خان برقرار بود به وزارت فارس، باقی مانده، محاسبات فارس و رتق و فتق بلوکات را، در کف کفایت او گذاشت.» (فسایی، ۱۳۸۲: ۴۷۴) این اقدامات اغورلوخان در تعارض با سیاست جدید شاه صفوی بود؛ چراکه نه‌تنها مقرر شده بود که فرزندان امام‌قلی‌خان را حذف نماید، بلکه مقرر شد ... به‌اتفاق وزیر ناظر اموال و اسباب آن‌ها را به حیطة ضبط درآوردند.» (شاملو، ۱۳۷۵: ۲۱۳/۱). بدین ترتیب، فهم اشتباه اغورلوخان از جایگاه‌اش در مناسبات قدرت و بی‌توجهی به قلع و قمع بقیه‌ی خاندان امام‌قلی‌خان، موجب ناراحتی شاه‌صفی و حامیان‌ش از خاندان باگراتیان گرجی شد. در واقع، کوتاهی و بی‌اعتنایی اوغورلوخان به اجرای دستورات شاه‌صفی این فرصت را در اختیار شاه جوان قرار داد تا در سال ۱۰۴۳ ق، یکی دیگر از کارگزاران سرکش قزلباش را از ساختار قدرت حذف کند.

در مجموع، فرایند پاک‌سازی نخبگان قزلباش و مدیریت تهدیدها از سوی شاه صفوی، چند موضوع مهم را می‌نمایاند: نخست، عدم ارزیابی صحیح نخبگان قزلباش از تغییر بنیادین ساختارهای قدرت دولت صفوی و گذار آن از یک دولت قبیله‌ای به دیوان‌سالار و متمرکز است. دوم، نشان می‌دهد که ابزار و تاکتیک شاه برای عملی‌ساختن استراتژی اخیر، ترکیبی از عقلانیت ابزاری و اقتدارگرایانه است: شاه با حذف رقبای بالقوه و بازتوزیع قدرت در چارچوب سلسله‌مرتب سلطنتی، نظام سیاسی را بازتثبیت کرد و نشان داد در نظام‌های سیاسی پیشامدرن، کنش‌های و واکنش‌های نیروهای سیاسی را می‌توان تنها در بستر موقعیت‌های واقعی و قدرت‌سنجی‌های متقابل، تحلیل و بازنمایی کرد. از سوی دیگر، قزلباشان که درک صحیحی از مناسبات قدرت نداشتند، رویکرد نامناسبی را نیز در جهت کنش نسبت به شرایط موجود، در پیش گرفتند. پیامد

ناخواستگی این وضعیت، کاسته شدن معنادار قدرت قزلباشان در ساختار دولت صفوی و تمرکز بیش از پیش قدرت و ثروت در دستان شاه صفوی بوده است.

نتیجه گیری

قزلباش‌ها به عنوان مهمترین نیروی اجتماعی در ساختار سیاسی و اجتماعی ایران به‌هنگام تشکیل دولت صفویه نقشی برساننده در بازتولید و تغییر نظم سیاسی ایفا کردند. تأثیرگذاری و نفوذ سیاسی‌شان در مناسبات قدرت، اسباب نارضایتی و بدبینی شاهان صفوی را نسبت به اهداف و اغراض قزلباش‌ها، فراهم آورد. یکی از انگیزه‌های شاه‌عباس جهت اصلاحات در ساختار نظامی، اداری و اقتصادی دولت، محدود کردن منابع اقتصادی و دایره‌ی نفوذ سیاسی و نظامی قزلباشان در مناسبات قدرت بود. هرچند این اصلاحات، زمینه‌های نارضایتی سران قزلباش را فراهم کرد، اما قدرت مطلقه‌ی پادشاه صفوی و ابزارهای موثری که در اختیار داشت، مانع از آن شد که این نیروی اجتماعی، اقدام موثری جهت بازبانی قدرتش انجام دهند.

با این همه، صعود شاه‌صفی جوان به تخت پادشاهی، این تلقی را در اذهان قزلباش‌ها ایجاد نمود که فرصت مناسبی برای بازیگری در مناسبات قدرت و بازبانی نفوذ سیاسی‌شان، فراهم شده است. آن‌ها با اتکا به این ارزیابی از موقعیت تاریخی خود، بر آن شدند تا نقش فعالی در مناسبات و تحولات سیاسی دوره‌ی شاه‌صفی ایفا کنند و نفوذ از دست‌رفته خود در ساختار قدرت را بازیابند. بر این اساس، هرچند در آغاز سودای سلطنت کودکی از خاندان صفویه را در سر پروراند، اما سرانجام با این پندار که شاه‌صفی جوانی بی‌تجربه و نفوذپذیر است، به سلطنتش رضایت دادند. از سوی دیگر، ضمن برقراری اتحاد با یکدیگر، تلاش نمودند آرزوهای سیاسی و اقتصادی خود را برآورده سازند. در این میان، برخی از رهبران قزلباش همچون زینل‌خان شاملو، اغورلوخان و عیسی‌خان شیخاوند نقش مهمی در معادلات قدرت دوره‌ی شاه‌صفی ایفا کردند. اینان کوشیدند با سلطه بر شاه‌صفی، زمینه‌های بازگشت به معادلات قدرت دهه‌های نخست دولت صفوی را فراهم نمایند؛ اما کنش‌گری فعال آن‌ها به نتایجی انجامید که تطابقی با ارزیابی‌های اولیه‌شان نداشت.

هدف‌گذاری و اراده‌ی شاه‌صفی برای تداوم سیاست‌های شاه‌عباس، نخستین مولفه‌ای است که در ارزیابی‌های قزلباشان، لحاظ نشده بود. حمایت قاطع شاه‌صفی از نیروی اجتماعی و نظامی گرجیان موردنظرش، از دیگر عواملی بود که دورخیز قزلباش‌ها برای افزایش قدرت سیاسی‌شان را ناکام گذارد. سرانجام اختلافات قزلباش‌ها با یکدیگر که ریشه در کشمکش‌های برآمده از نهضت صفویان و تشکیل دولت داشت نیز از دیگر مولفه‌هایی بود که در ارزیابی سران این نیروی اجتماعی لحاظ نشده بود و نقش مهمی در نافرجامی سیاست‌هایشان داشت.

در مجموع می‌توان گفت، دوره‌ی شاه‌صفی، صحنه‌ی برخورد دو منطق در مناسبات قدرت بود: منطق قبیله‌ای قزلباشی و منطق دولت‌محور صفوی. در چارچوب منطق موقعیت، شکست قزلباشان را باید محصول ناهماهنگی میان عقلانیت آنان و ساختار جدید قدرت ارزیابی کرد. قزلباشان اگرچه واکنش‌های فرصت‌طلبانه و استیلاگرایانه‌ای در برابر ساختار جدید قدرت از خود نشان دادند، اما در تحقق آرزوهای سیاسی خود ناکام ماندند. این ناکامی نه برآیند ضعف فردی، بلکه از ناتوانی در درک منطق جدید قدرت ناشی می‌شد. در واقع، تضادی میان ارزیابی قزلباشان از موقعیت تاریخی خود و ساختار قدرت صفوی وجود داشت که به کاهش بیش از پیش قدرت سیاسی و نظامی‌شان انجامید. آن‌ها سرانجام به‌اجبار، از عقلانیتی مبتنی بر وفاداری ایلی به عقلانیت مبتنی بر بقا و اطاعت گذر کردند. این تغییر، فرایند دولت‌سازی صفویان را تکمیل کرد. بدین ترتیب، دوره‌ی شاه‌صفی، نقطه‌ی عطفی در پایان یافتن منطق قبیله‌ای در سپهر سیاست‌ورزی عصر صفوی بود. پیامد این وضعیت، تغییر در ساختار اقتصادی، اجتماعی و مبنای مشروعیت‌بخش دولت صفوی بود. از این دوره به بعد، خاصه‌سازی

زمین‌های ممالک به ضرر رشد کشاورزی و قدرت سپاه توسعه یافت. افزون بر این، عناصر جدید قفقازی نقش تعیین‌کننده‌ای در مناسبات قدرت ایفا کردند و اندیشه‌ی مشروعیت‌بخش شاه به‌عنوان مرشد کامل، بیش از پیش، تضعیف گردید.

منابع

- اسکندریبگ منشی (۱۳۸۲). تاریخ عالم‌آرای عباسی، با تنظیم و مقدمه ایرج افشار، ج ۲ و ۳، تهران، امیرکبیر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۳). تاریخ منتظم نصری، ج ۲، به‌تصحیح محمداسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت الله (۱۳۷۳). نقاوه الاثار فی ذکر اخبار، به‌اهتمام احسان اشراقی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- بابایی، سوسن و دیگران (۱۳۹۳). غلامان خاصه (نخبگان نخواستہ دوران صفویه)، چ دوم، با ترجمه حسن افشار، تهران، نشر مرکز.
- بهرام‌نژاد، محسن (۱۳۹۱). تحلیلی بر یک فرمان از دوران شاه‌صفی (۱۰۳۸ - ۱۰۵۲) (تکاپوهای بی‌ثمر در حل اختلاف ترکان قزلباش و گرجیان و پیامدهای تاریخی آن)، گنجینه اسناد، دوره ۲۲ (شماره ۴)، صص ۲۲ تا ۴۲.
- پایا، علی (۱۳۸۲). «ابهام‌زدایی از منطق موقعیت»، نامه علوم اجتماعی، (شماره ۲۱)، صص ۲۷۱ تا ۳۰۱.
- پوپر، کارل (۱۳۷۹). اسطوره چارچوب؛ در دفاع از عقلانیت، ترجمه علی پایا، تهران، طرح نو.
- پوپر، کارل (۱۳۸۰). جامعه باز و دشمنان آن، ترجمه عزت الله فولادوند، تهران، خوارزمی.
- پوپر، کارل (۱۳۹۹). فقر مکتب تاریخ‌گرایی، ترجمه رحمت الله جباری، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- تاپر، ریچارد (۱۳۸۴). تاریخ سیاسی، اجتماعی شاهسون‌های مغان، ترجمه حسن اسدی، تهران، اختران.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۳۶). سفرنامه، ترجمه ابوتراب نوری، چ دوم، اصفهان، کتاب فروشی تایید اصفهان.
- ترکمان، اسکندریبگ منشی (۱۳۷۷). تاریخ عالم‌آرای عباسی، با تنظیم و مقدمه ایرج افشار، ج ۲، تهران، دنیای کتاب.
- ترکمان، اسکندریبگ و مورخ، محمدیوسف (۱۳۱۷). ذیل عالم‌آرای عباسی، تصحیح سهیل خوانساری، تهران، کتاب‌فروشی اسلامیة.
- ثواقب، جهانبخش (۱۳۹۱). «سازمان سپاه و صاحب‌منصبان نظامی عصر شاه‌صفی (۱۰۳۸ - ۱۰۵۲)»، دانشگاه الزهراء، سال ۲۲ (شماره ۱۴۳)، صص ۱ تا ۵۱.
- ثواقب، جهانبخش، آزادبخت، سروش، مروتی، فریده (۱۴۰۲). «جایگاه و امتیازات قزلباش در حکومت شاه‌اسماعیل اول صفوی»، مطالعات تاریخی جنگ، دوره ۷ (شماره ۱)، صص ۱۹ تا ۳۶.
- حسینی استرآبادی، سیدحسن بن مرتضی (۱۳۶۴). تاریخ سلطانی (از شیخ‌صفی تا شاه‌صفی)، تصحیح دکتر احسان اشراقی، تهران، علمی.
- حسینی تفرشی، محمدحسین (۱۳۸۸). مبادی تاریخ زمان نواب رضوان مکان (شاه‌صفی)، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محسن بهرام‌نژاد، تهران، میراث مکتوب.
- حسینی سوانح‌نگار تفرشی، ابوالمفاخر بن فضل الله (۱۳۸۸). تاریخ شاه‌صفی (تحولات ایران در سال‌های ۱۰۳۸ - ۱۰۵۲)، مقدمه و تعلیقات محسن بهرام‌نژاد، تهران، میراث مکتوب.
- خواجگی اصفهانی، محمدمعصوم (۱۳۶۸). خلاصه السیر، تصحیح ایرج افشار، تهران، انتشارات علمی.
- رهربرن، کلاروس میثائیل (۲۵۳۷). نظام ایالات در دوره صفویه، ترجمه کیکاوس جهاننداری، تهران، بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- سومر، فاروق (۱۳۷۹). نقش ترکان آناتولی در تشکیل سلسله صفوی، ترجمه احسان اشراقی، تهران، نشر گسترده.

- سیوری، راجر سروین (۱۳۸۵). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، چ سی‌ام، تهران، نشر مرکز.
- شاردن، ژان (۱۳۴۵). سفرنامه، ترجمه محمد عباسی، ج ۸، چ اول، تهران، امیرکبیر.
- شاملو، ولی‌قلی بن داوودقلی (۱۳۷۵). قصص الخاقانی، ج ۱، تصحیح و پاورقی سیدحسن سادات ناصری، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد.
- صفت‌گل، منصور (۱۳۹۷). فراز و فرود صفویان، چ چهارم، تهران، کانون اندیشه جوان.
- فسایی، حسن بن حسن (۱۳۸۲ ه ش). فارسنامه ناصری، تهران، امیرکبیر.
- فلسفی، نصرالله (۱۳۴۷). زندگانی شاه‌عباس اول، ج ۱ و ۲، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- فومنی گیلانی، عبدالفتاح (۱۳۴۹). تاریخ گیلان، به‌اهتمام منوچهر ستوده، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷). فوائد الصفویه، تصحیح، مقدمه و حواشی مریم میراحمدی، تهران، موسسه‌ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- متی، رودی (۱۳۹۹). ایران در بحران (زوال صفویه و سقوط اصفهان)، چ چهارم، ترجمه حسن افشار، تهران، نشر مرکز.
- مرعشی، محمدهاشم بن محمد (۱۳۷۹ ش). زبور آل داود: (شرح ارتباط سادات مرعشی با سلاطین صفویه)، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- ملا کمال (۱۳۳۴). خلاصه التواریخ، تصحیح ابراهیم دهگان، اراک، چاپ فروردین.
- مهمان‌نواز، محمود، سیاهپور، کشواد (۱۳۹۵). «نقش خاندان باگراتیان گرجستان در تثبیت قدرت شاه‌صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ق)»، مطالعات اورسیای مرکزی، دوره ۹ (شماره ۲)، صص ۳۹۵ تا ۴۱۰.
- مهمان‌نواز، محمود، فروغی ابری، اصغر و کجیاف، علی‌اکبر (۱۳۹۳). «بررسی تحلیلی رقابت گرجیان با ائتلاف ترکان و تاجیکان در دوره شاه‌صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ق)»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، (شماره ۱۴)، صص ۱۷۷ تا ۱۹۸.
- میرخواند، محمد بن خاوند شاه (۱۲۷۰ ه ق). روضه‌الصفاء، بی‌جا، بی‌نا.
- میرجعفری، حسین، دهقان‌نژاد، مرتضی، طهماسبی، ساسان (۱۳۸۵). «پیامدهای خاصه‌سازی در دوره صفویه»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره دوم (شماره ۴۴-۴۵)، صص ۱ تا ۱۵.
- مینورسکی (۱۳۶۸). سازمان اداری حکومت صفویان تحقیقات و حواشی و تعلیقات، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- نصیری، میرزاعلی‌نقی (۱۳۷۲). القات و مواجب دوره صفویه، تصحیح یوسف رحیم‌لو، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- نوابی، عبدالحسین (۱۳۶۰). اسناد و مکاتبات سیاسی ایران، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- واله اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۸۲). خلد برین، تصحیح محمدرضا نصیری، تهران، آثار و مفاخر فرهنگی.
- وحید قزوینی، محمدطاهر (۱۳۸۳). تاریخ جهان‌آرای عباسی، تصحیح سیدسعید میرمحمدصادق، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

References

- Eskandar Beg Monshi. (1382). *Tārikh-e 'Ālam-ārā-ye 'Abbāsi*. With arrangement and introduction by Iraj Afshar, Vol. 2 & 3. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- E'temād al-Saltāna, Mohammad-Ḥasan Khan. (1363). *Tārikh-e Montazam-e Nāšeri*, Vol. 2. Edited by Mohammad-Esmā'il Rezvāni. Tehran: Donyā-ye Ketāb. (in Persian)
- Afushta 'i Naṭanzi, Maḥmud b. Hedāyat Allāh. (1373). *Noqāwat al-āthār fi dekr al-akhyār*. Edited by Ehsān Eshraqi. Tehran: Enteshārāt-e Elmi va Farhangi. (in Persian)
- Bābā'ie, Susān, et al. (1393). *Ghollāmān-e Khāšseh (Nokhbegān-e Nowkhāste-ye Dowrān-e Šafaviyyeh)*, 2nd ed. Translated by Ḥasan Afshār. Tehran: Nashr-e Markaz. (in Persian)
- Bahram-nezhād, Moḥsen. (1391). "An Analysis of a Decree in the Era of Shah Safi's Ruling (1629-1642) (Fruitless Efforts for Resolving the Disputes between Qizilbash Turks and the Georgians, and its Historical Consequences)". *Ganjina-ye Asnād*, 22(4), pp. 22-42. (in Persian)
- Pāyā, 'Ali. (1382). "Ebhām-zodā' i az manteq-e mowqe'iyat". *Nāmeḥ-ye 'Olum-e Ejtemā'i*, (21), pp. 271-301. (in Persian)
- Popper, Karl. (1379). *Ostūre-ye chārchūb; dar defā' az 'aqlāniyat*. Translated by 'Ali Pāyā. Tehran: Tarh-e Now. (in Persian)
- Popper, Karl. (1380). *Jāme'eh-ye bāz va došmanān-e ān*. Translated by 'Ezzatollāh Folādvand. Tehran: Khārazmi. (in Persian)
- Popper, Karl. (1399). *Faqr-e maktab-e tārikh-garā' i*. Translated by Raḥmatollāh Jabbāri. Tehran: Sherkat-e Sahāmi-ye Enteshār. (in Persian)
- Tapper, Richard. (1384). *Tārikh-e siyāsi, ejtemā'i-ye Shāhsavānhā-ye Mughān*. Translated by Ḥasan Asadi. Tehran: Akhtarān. (in Persian)
- Tavernier, Jean-Baptiste. (1336). *Safarnāmeḥ*. Translated by Abutrāb Nuri, 2nd ed. Isfahan: Ketābforushi-ye Ta'yid-e Esfahān. (in Persian)
- Torkamān, Eskandar Beg Monshi. (1377). *Tārikh-e 'Ālam-ārā-ye 'Abbāsi*. With arrangement and introduction by Iraj Afshar, Vol. 2. Tehran: Donyā-ye Ketāb. (in Persian)
- Torkamān, Eskandar Beg, & Mowarrekḥ, Mohammad-Yusof. (1317). *Dayl-e 'Ālam-ārā-ye 'Abbāsi*. Edited by Soheyl Khānsāri. Tehran: Ketābforushi-ye Eslāmiyeh. (in Persian)
- Savāgheb, Jahānbakhsh. (1391). "The Organization of the Army and Military Officers in Shah Safi Era (1628- 1642 A.H.) ". *Majallah-e Tarikh-e Eslam va Iran*, 22(143), pp. 1-51. (in Persian)
- Savāgheb, Jahānbakhsh; Āzādbakht, Soroush; & Morovati, Farideh. (1402). "The Status and Privileges of Qizilbāsh Military in the Government of Safavid Shāh Ismāil I ". *Moṭāle'āt-e Tārikhi-ye Jang*, 7(1), pp. 19-36. (in Persian)
- Ḥosayni Astarābādi, Sayyed Ḥasan b. Mortazā. (1364). *Tārikh-e solṭāni (Az Shaykh Šafi tā Shāh Šafi)*. Edited by Dr. Ehsān Eshraqi. Tehran: Elmi. (in Persian)
- Ḥosayni Tafreshi, Mohammad-Ḥosayn. (1388). *Mabādi-ye tārikh-e zamān-e nowvāb-e rezvān makān (Shāh Šafi)*. Introduction, editing and annotations by Moḥsen Bahram-nezhād. Tehran: Mirāth-e Maktub. (in Persian)
- Ḥosayni Savāneh-negār Tafreshi, Abul-Mafākher b. Fazl Allāh. (1388). **Tārikh-e Shāh Šafi (Taḥawwōlāt-e Irān dar sāl-hā-ye 1038-1052 HQ)*. Introduction and annotations by Moḥsen Bahram-nezhād. Tehran: Mirāth-e Maktub. (in Persian)*
- Khājeghi Ešfahāni, Mohammad-Ma'sum. (1368). *Kholāšāt al-siyar*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Enteshārāt-e Elmi. (in Persian)

- Rohrborn, Klaus-Michael. (2537). *Nezām-e eyālāt dar dowreh-ye Şafaviyyeh*. Translated by Keykāvus Jahāndāri. Tehran: Bongāh-e Nashr va Tarjomeh-ye Ketāb. (in Persian)
- Sümer, Faruk. (1379). *Naqsh-e Torkān-e Anātolī dar tashkil-e selseleh-ye Şafavi*. Translated by Ehsān Eshraqi. Tehran: Nashr-e Gostareh. (in Persian)
- Savory, Roger M. (1385). *Irān-e ‘aşr-e Şafavi*. Translated by Kambiz ‘Azizi, 30th ed. Tehran: Nashr-e Markaz. (in Persian)
- Chardin, Jean. (1345). *Safarnāmeḥ*, Vol. 8. Translated by Mohammad ‘Abbāsi, 1st ed. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Shāmlu, Valiqoli b. Dāvudqoli. (1375). *Qeşaş al-khāqāni*, Vol. 1. Edited with footnotes by Sayyed Ḥasan Sadāt Nāşeri. Tehran: Vezārat-e Farhang va Ershād. (in Persian)
- Şefat-gol, Maşur. (1397). *Farāz va forud-e Şafaviyān*, 4th ed. Tehran: Kānoon-e Andisheh-ye Javān. (in Persian)
- Fasā’i, Ḥasan b. Ḥasan. (1382). *Fārsnāmeḥ-ye Nāşeri*. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Fasā’i, Ḥasan b. Ḥasan. (1382). *Fārsnāmeḥ-ye Nāşeri*. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Falşafi, Naşr-Allāh. (1347). *Zendegāni-ye Shāh ‘Abbās-e Avval*, Vol. 1 & 2. Tehran: Enteshārāt-e Dāneshgāh-e Tehran. (in Persian)
- Fomani Gilāni, ‘Abd al-Fattāḥ. (1349). *Tāriḥ-e Gilān*. Edited by Manuchehr Sotudeh. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. (in Persian)
- Qazvini, Abul-Ḥasan. (1367). *Fawā’ed al-Şafaviyyeh*. Edited with introduction and notes by Maryam Mir-Aḥmadi. Tehran: Mo’asseseh-ye Moṭāle‘āt va Taḥqiqāt-e Farhangi. (in Persian)
- Matthee, Rudi. (1399). *Irān dar bohrān (Zavāl-e Şafaviyyeh va soḳūt-e Eşfahān)*, 4th ed. Translated by Ḥasan Afshār. Tehran: Nashr-e Markaz. (in Persian)
- Mar‘ashi, Mohammad-Hāshim b. Mohammad. (1379). *Zabur-e Āl-e Dāvud (Sharḥ-e ertebāt-e Sadāt-e Mar‘ashi bā salāṭin-e Şafaviyyeh)*. Tehran: Markaz-e Pazhūheshi-ye Mirāth-e Maktub. (in Persian)
- Mollā Kamāl. (1334). *Kholāşat al-tawāriḥ*. Edited by Ebrāhim Dehgān. Arāk: Chap-e Farvardin.
- Mehmān-navāz, Maḥmud; & Siyāhpūr, Kashvād. (1395). "The Role of Georgian Bagrati Clan in Fixing The Shah Safi’s Power (1038-1052 A.H.)". *Moṭāle‘āt-e Orāsiā-ye Markazi*, 9(2), pp. 395-410. (in Persian)
- Mehmān-navāz, Maḥmud; Forūghi Ebrāhi, Aşghar; & Kajbāf, ‘Ali-Akbar. (1393). "Barresi-ye taḥlīli-ye reqābat-e Gorjīyān bā e’telāf-e Torkān va Tājīkān dar dowreh-ye Shāh Şafi (1038-1052 HQ)". *Pazhūheshhā-ye Tāriḥi-ye Irān va Eslām*, (14), pp. 177-198. (in Persian)
- Mir-Khānd, Mohammad b. Khāvand Shāh. (1270 HQ). *Rowzat al-şafā*. [Place and Publisher not mentioned]. (in Persian)
- Mir-Ja’fari, Ḥosayn; Dehgān-nezhād, Mortazā; & Ṭahmāsebi, Sāsān. (1385). "Payāmdhā-ye khāşşeh-sāzi dar dowreh-ye Şafaviyyeh". *Majalleh-ye Dāneshkadeh-ye Adabiyāt va ‘Olum-e Ensāni-ye Dāneshgāh-e Eşfahān*, 2(44-45), pp. 1-15. (in Persian)
- Minorsky, Vladimir. (1368). *Sāzmān-e edāri-ye ḥokūmat-e Şafaviyān (Taḥqiqāt va ḥavāshi va ta’liqāt)*. Translated by Mas’ud Rajab-niyā. Tehran: Enteshārāt-e Amir Kabir. (in Persian)
- Naşiri, Mirzā ‘Ali-Naqi. (1372). *Al-Qāt va mawājeb-e dowreh-ye Şafaviyyeh*. Edited by Yusof Raḥim-lu. Mashhad: Dāneshgāh-e Ferdowsi Mashhad. (in Persian)
- Navā’i, ‘Abd-al-Ḥosayn. (1360). *Asnād va mokātebāt-e siyāsi-ye Irān*. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. (in Persian)
- Vāleh Eşfahāni, Mohammad-Yusof. (1382). *Khold-e barin*. Edited by Mohammad-Rezā Naşiri. Tehran: Āthār va Mafākher-e Farhangi. (in Persian)

Vāhed Qazvini, Mohammad-Tāher. (1383). Tāriḵ-e Jahān-ārā-ye ‘Abbāsi. Edited by Sayyed Sa‘id Mir-Mohammad-Şādeq. Tehran: Pāzhūheshgāh-e ‘Olum-e Ensāni va Moṭāle‘āt-e Farhangi. (in Persian)